

Гуси-лебеді летять... (1963—1964)

Стельмах Михайло Панасович

*Моїм батькам — Ганні Іванівні
й Панасу Дем'яновичу з любов'ю і зажурую*

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Прямо над нашою хатою пролітають лебеді. Вони летять нижче розпатланих, обвислих хмар і струшують на землю бентежні звуки далеких дзвонів. Дід говорить, що так співають лебедині крила. Я придивляюсь до їхнього маяння, прислухаюсь до їхнього співу, і мені теж хочеться полетіти за лебедями, тому й підіймаю руки, наче крила. І радість, і смуток, і срібний передзвін огортають та й огортають мене своїм снуванням.

Я стаю ніби меншим, а навколо більшає, росте і міниться увесь світ: і загачене білими хмарами небо, і одноногі скрипучі журавлі, що нікуди не полетять, і полатані веселим зеленим мохом стріхи, і блакитнава діброва під селом, і чорнотіла, туманцем підволохачена земля, що пробилася з-під снігу.

І цей увесь світ тріпоче-міниться в моїх очах і віддаляє та й віддаляє лебедів. Але я не хочу, щоб вони одлітали від нас. От коли б якимсь дивом послухали мене: зробили круг над селом і знову пролетіли над нашою хатою. Аби я був чародієм, то хіба не повернув би їх? Сказав би таке таємниче слово! Я замислююсь над ним, а навколо мене починає кружляти видіння казки, її нерозгадані дороги, дрімучі праліси і ті гуси-лебедята, що на своїх крилах виносять з біди малого хлопця.

Казка вкладає в мої уста оте слово, до якого дослуховуються земля і вода, птиця в небі й саме небо...

А в цей час наді мною твориться диво: хтось невидимим смичком провів по синьому піднебессі, по білих хмарах, і вони забриніли, як скрипка. Я тягнувся догори і сам собі не вірю: від зарічки знову над нашою хатою пролітають лебеді!

Чи вони послухались мого слова-обкружляли навколо села й повернулись до мене, чи це новий ключ?..

А віща скрипка і срібний відгомін бринять, єднаються над моїм дитинством, підіймають на крила мою душу і забирають її в нерозгадану далину. І хороше, і дивно, і радісно стає мені, малому, в цім світі...

"Так-так-так", — притирається до моєї ноги стара, з перебитим крилом качка. Вона чогось непокоїться, викручує рухливу шию і то одним, то другим оком придивляється до неба і тріпоче єдиним крилом. Йй щось дуже важливе хочеться сказати мені, та вона більше не знає слів і знову повторює: "Так-так-так".

За високою стрункою дзвіницею, що теж поривається вгору, десь у білому підхмар'ї зникають лебеді, але дзвін їхніх крил ще озивається в мені, а може, то вже озиваються розбуджені

дзвони на дзвіниці?

— От і принесли нам лебеді на крилах життя, — говорить до неба і землі мій дід Дем'ян; у його руці весело поблискує струг, яким він донедавна вистругував шпиці.

— Життя? — дивуюсь я.

— Еге ж: і весну, і життя. Тепер, внучку, геть-чисто все почне оживати: скресне крига на ріках та озерах, розмерзнетесь сік у деревах, прокинеться грім у хмарах, а сонце своїми ключами відімкне землю.

— Діду, а які у сонця ключі? — ще більше дивуюсь я, бо й не догадувався досі, що воно, наче людина, може мати ключі.

— Золоті, внучку, золоті.

— І як воно відмикає ними землю?

— А ось так: якоїсь доброї години гляне сонце із свого віконечка вниз, побачить, що там і земля, і люди, і худібка, і птиця помарніли і скучили за весною, та й спитає місяця-брата, чи не пора землю відімкнути? Місяць кивне головою, а сонце посміхнеться і на промінні спустить у ліси, у луки, в поля і на воду ключі, а вони вже знають своє діло!

Я уважно слухаю діда і раптом страхаюсь:

— Діду, а сонце не може їх загубити, як наша мама?

— Що, що, надзигльований? — мов сіро-блакитнаві, побризкані росою безсмертники, оживають старі очі. Дід ошелешено підкидає вгору брови, потім одгетькує мене вільною рукою і починає сміятись. Він дуже гарно сміється, хапаючись руками за тин, ворота, ріжок хати чи дерево, а коли нема якоїсь підпірки, тоді нею стає його присохлий живіт. В таку хвилину вся дідова постать перехитується, карлючки вусів одстовбурчуються, з рота вириваються клекіт і "ох, рятуйте мою душу", з одежі осипається дерев'яний пилок, а з очей так бризкають сльози, що хоч горня підставляй під них.

Тепер я заспокоююсь: значить, сонце не може загубити своїх ключів, воно їх десь носить на шиї або ув'язує на руці. Так і треба, щоб потім не бідкатись і не морочити комусь голови.

— Діду, а куди лебеді полетіли?

— На тихі води, на ясні зорі, — пересміявшись і споважнівши, урочисто каже дід, поглядом показує мені на хату і йде до вчорнілої катраги майструвати колеса.

— "Так-так-так", — погоджується стара качка і ще раз одним оком поглядає вгору.

А я стою серед подвір'я і по-своєму перебираю дідові слова. Переді мною, наче брама, розчиняється діброва, до мене живовидячки наближаються далекі тихі води і прихилені до них зорі. Це в таких краях, де я ще не бував. І покотилась туди моя стежина, мов клубочок.

І так мені хочеться піти в лісову далечінь, побачити з якогось незнайомого берега отих, наче зі срібла вилитих, лебедів, подивитись на їхні співучі крила, що в теплому ірію захопили весну та й принесли нам. Але з ким я піду і де мені взяти чобіт?

Тільки тепер дивлюся на свої босі посинілі ноги, важко зітхаю і плентаюсь до хати, щоб не

схопити маминого запотиличника. І що це за мода пішла: не встигнеш босоніж вискочити з хати, як одразу сварять, а то й духопелять тебе і називають махометом, вариводою, лоботрясом. А в чому ж ти вискочиш, коли тепер не кожний дорослий розживеться на взуття? Скажи про це, — знову ж розумником назвуть тебе, затюкають, ще й згадають, що за мною давно плаче попура з мідною пряжкою, горіла б вона зі своїм плаканням ясним вогнем!

А як дурно-пусто перепало мені, коли тільки зазиміло і перший льодок запах чорнобривцями! Тоді наш прицерковний пагорб і ковзанку біля нього вкрила дітвора — усі на санчатах або на дерев'яних ковзанах. Вони робляться так: береш по довжині чобота брусочок березини, явора або кленини, вистругуєш з нього копаничку, робиш східчик для каблука, а низом рівенько пропускаєш дріт, чим товщий, тим краще. От і вся мудрація, зате скільки втіхи від неї!

Дивився-дивився я з вікна, як раюють інші, та й, вибравши слушну хвилину, тихцем шатнувся у сіни, вихопив з-під жорен ночовки, заарканив їх мотузочком і босоніж пометлявся до дітвори. Ніхто й не здивувався, що я притирився з такою снастю, бо на чому тільки тут не каталися: одні на санчатах, другі на грамаках, треті на шматкові жерсті, четверті умудрилися замість ковзанів осідлати притерті худоб'ячі кістки, п'яті — на підковах. А Іван дядька Миколи спукався на перевернутому догори ногами ослінчику. Головне було — не на чому їхати, а щоб тільки їхати, коли ж гепнешся — не кривитися, а реготати з усіма.

Яка то була втіха вибратись на самісіньку маківку пагорба, переможцем поглянути на засніжене село, що бавилось димами, всістись на свого самоката і — гайда, гайда, гайда на весь дух донизу!

Машинерія твоя летить, аж гуде, вітер у вухах пересвистує, збоку собаки гавкають, на дзвіниці дзвонять, перед тобою хати хитаються, підстрибують, уся земля йде обертасом, а ти, мов кум королю, розсівся на своїх ногах, щоб не так мерзли, і переганяєш дівчат або якогось страхополоха, з розгону врізаєшся у чиїсь санчата і м'ячем вилітаєш на сніг. А ззаду ще і ще хтось наїжджає на тебе, і вже росте отакенна купа, в якій усе регоче, верещить, клубочиться, видирається наверх і жужмом котиться вниз.

З цієї веселої і теплої копиці раптом хтось почав мене за ковнір витягати на світ божий. Він одразу потемнів у моїх очах, коли я опинився перед поблідлою од страху і гніву матір'ю. Ось тепер усі почали дивитись на мене, ніби я з місяця звалився. А хтось уже приніс матері ночовки, що встигли чомусь надколотись. Мати підхопила їх під руку та й, не дуже церемонячись, потягла мене з грища на розправу. Хотів я гайнути кудись навітки, де перець не росте, та матирина рука наче приросла до моїх обох ковнірів. Гай-гай, куди поділася моя радість, коли я поперед ночовок і матері поплентався додому.

Ну, а яке потім було сум'яття, ви, напевне, догадуєтесь: спершу з мене вибивали дурування і примовляли, який я бузувір, опришок, урвиголова, харциз, каламут і навіть химород. На таке противне слово я ніяк у душі не міг погодитись. Але й перечити не став, знаючи, що за це можна відхопити зайвого духопелика. Далі мені маминою хусткою на два гудзи перев'язали шию, запакували на піч, де парилось просо, і почали обпоювати малиновим чаєм, який зовсім був би добрим, аби коло нього хоч лежала грудочка цукру.

На другий день уже було відомо, що чортяка мене не вхопить, бо я вночі ні разу не бухикнув. Тому дід зауважив, що я одчайдух і весь удався в нього, а мати сказала, що — в оглашеного. Після цього ми з дідом презирнулися, усміхнулися, мати посварилась на мене бровами і кулаком, а бабуня вирішила повести свого безклепкого внука до церкви. Там я мав і покаятись, і набратися розуму, якого усе чомусь не вистачало мені. Та я не дуже цим і журився, бо не раз чув, що такого добра бракувало не тільки мені, але й дорослим. І в них теж чогось вискакували

клепки, розсихались обручі, губились ключі від розуму, не варив баняк, у голові літали джмелі, замість мізків росла капуста, не родило в черепку, не було лою під чуприною, розум якийсь втулявся аж у п'яти і на в'язах стирчала макітра...

Отож ранком я вже мало не розкошував: мати на часинку позичила в сусідів чоботи і, шмаруючи їх березовим дьогтем, заходилася повчати, щоб я у церкві не лобурясничав, не шморгав носом, не крутивоя дзигую, не ловив гав, не перся наперед, не сміявся, не пирхав, не ліз на крилас та частіше хрестив лоба. Узнавши геть-чисто все, чого не можна робити в церкві, я подався на вулицю, то опереджаючи бабусю, то залишаючись позад неї, а їй хотілося вести мене тільки за руку. І чого всі жінки забувають, що хлопець є хлопцем?

Перед тим як зайти в церкву, бабуся побожно перегнулася, зробив і я так, але, видать, не догодив і схопив саме те слово, якого ще не доказали вчора. В божому храмі страшенно пахло свіжовиробленими кожухами і розігрітим воском. І в бабинці, і в притворах молилися люди, а між ними незграбився розчепірений титар, якого боялася уся дітвора. Зараз він робив дві роботи: збирав коновчаний збір і гасив свічі. Губи в нього товсті, капшучисті: дмухне, свічка тільки блим — і вже нема ні вогника, ні обличчя святого за ним.

Люди казали, що церковний староста з одних недогарків нажив казан грошви. Титар гнівався на таку мову й говорив, що через церкву й "таке врем'я" скоро стане дрантогузом. Одначе титареве подвір'я поки ще не закарлючувалось на дрантогузтво: було кому на ньому іржати, мукати, бекати і кувікати. А "таке врем'я" позначилось тільки на титаревих стінах: він, неначе шпалерами, обклеїв їх скатертинами керенок вартістю в сорок і двадцять карбованців — сороківки ближче до божниці, двадцятки — до помийниці.

Бабуся перед якимсь втемнілим образом поставила саморобну свічечку й ревно почала молитися доти, поки не згадала, що мені доконче треба показати грізний і страшний суд — господа нашого Ісуса Христа друге пришествя. Це пришествя було намальоване за бабинцем прямо на дерев'яній стіні. Через те що з вогкого дерева капало, страшний суд видавався ще страшнішим: на ньому плакали і праведники, і грішники.

І чого тільки не було на тому судії? Тут на веселці, як на гойдалці, владно сидів Христос-вседержитель, під ним чиясь дебелила рука важила на шалькових терезах правду і кривду, обабіч вседержителя на білих хмарах стояли пророки, богородиця і Іван Предтеча. Нижче, ліворуч, був рай, обнесений товстелезним кам'яним муром. Святий Детро вів до райської брами виснажених праведників, а в самому раю уже стояли три бородаті праотці і гурт веселих запорожців, усі вони були в широких червоних штанях і при зброї, на їхніх головах пишались довгі оселедці.

А от праворуч починалося справжнє страхіття: тут юрмилися чорні, наче вони всю зиму кіптюжились у комині, чорти і вогнем дихала мерзопакосна пашека змія. До неї, туманіючи від жаху, підходили грішники: п'яниця з барилком горілки, товстий салганистий пан, що наїв м'яса на чужому горі, мельник-злodusя з привішеним на шиї жорном, суддя-хапуга з торбою нечестивих грошей, чернець, що заглядав не в святе письмо, а в гріховні суєти, якась підмальована, гарно зодягнена, але гордовита пані, під нею було написано: "Пиха". За нею карлючилися брехуни і донощики з язиками, схожими на копистки, та інша дрібна потерть, що не жила, а тільки хитрувала і гріховодила на землі.

Хоча й страшнувало було дивитися на все це людинопадіння, але я таки придивлявся до нього. На моє щастя, тут нікого не було з тих дурноп'ятих, які босоніж спускалися б у ночовках, і це мене трохи заспокоїло...

— Михайле, ти ще не в хаті?! — гримнув з катраги дід. — Гляди: перепаде нам обом за лебедів!
— і він для чогось поглянув угору, де сонце і блакитні розводи змагалися з хмарами.

Я ще раз зітхнув — це і для себе, і щоб дід пожалів мене, безчобітного, — та й, думаючи своє, почав витирати ноги об прочовганий жорник, що лежить біля нашого порога. Отут, ближче до призьби, темніє глибока, в якій літує качка. Вона вже й тепер, наслухавшись лебедів, поглядає на свій закоморок — теж почула тепло. Хоча наша качка й однокрила, та своєю сміливістю і тямущістю дивує всіх вуличан. Весною, коли повиводяться курчата, вона весь час клопочеться біля чужого виводка. А побачить десь ворону, то так уже пересварюється з нею та наkostenується одним крилом і шиєю, що чорнокрила дзьобаха зо зла каркне і полетить далі шукати здобич.

Вміла качка якось і в людях розбиратись. Коли біля нашої хвіртки з'являлася добра людина, ми чули догідливе чи розважливе "так-так-так". Ішла славна людина до хати, то й качка, хильцем-хильцем, супроводила її, немовби статечна господиня. Та досить було з'явитися на вулиці лютобровому дерилюду Митрофаненку або хитрюзі й пустомолоту Юхриму Бабенку, як птиця нагогошувалась, починала вибивати ногами сердиту плетеницю і застуджено репетувати: "ках-ках-ках!"

— Зараза безкрила, — завжди ще біля воріт настрочувався на неї Митрофаненко, і на перенісці в нього вибивався жировий вузол. — Теж має щось проти тебе!

А Юхрим Бабенко облесно викруглював у посмішці коржасті щоки, розводив довгими руками і, поолививши голос, удавано дивувався :

— І де, і за якими океанами-морями ви таку преінтересну птаху дістали? А ногами як орудує! Поставте її на ступу, то й проса втовче.

— А тебе, шилохвостий, напевне, і в ступі не втовчеш, — косував на нього дід.

— У всякого свій нрав і характер, і розум іміється, — не дуже й зобиджався Юхрим. — Ви ще почуєте про мене і в селі, і поза селом!

До роботи Юхрим був рідким, наче юшка, зате круто міг замісити якусь сутягу чи паскудство і на ньому показати спритність своєї невеликої голови, мізки якої найбільше були націлені на свіжу копійку. Дух її колишній підписар і під льодом чув. Тільки значно пізніше, розпізнавши дрібненьку, злукавлену і підступну душу Юхрима Бабенка, я зрозумів дідові слова:

— Сто друзів — це мало, один ворог — це багато!..

Знітившись, я стаю на поріг, знову ж таки розмірковуючи, як би так вв'юнитися в хату, щоб тебе й не дуже бачили. Добре було б, коли б саме тепер хтось заглянув до нас у гості чи хоча б мама почала співати. Тоді в неї обличчя і очі жалісніють та й жалісніють, а ти в цю часину вискакуй на піч і нишкни, поки не просохнуть ноги, або стружи щось кіскою — і не дуже подавай голос. Але в гості до нас ніхто не квапиться і з хати не чути ніякого співу. А ноги вже цвяшками підбиває холод, і хоч-не-хоч, а таки мусиш навинутися на очі матері. Як вона зараз почне вчитувати, я приблизно догадуюсь. Тут головне ні в чому їй не перечити — ні словом, ні очима, а тільки сумно похнюпити голову, повинитись трохи, а далі зненацька запитати про таке, що одразу б набакирило матеріні думки на щось інше. Що не кажіть, а іноді це пособляє.

На вулиці чути чийсь кроки. Я трохи оживаю, обертаюсь, і спочатку дивлюсь не на того, хто чалапає, а на те, чим він чалапає, бо коли в тебе немає чобіт, то ти починаєш оглядати людину з ніг.

Попідтинню, де трохи сухіше, іде наш голова комбіду дядько Себастьян, і я одразу оживаю.

— Добрий ранок, парубче! — забачивши мене, привітно здоровкається дядько Себастьян. На його високій статурній постаті метляється кавалерійська шинелина, з-під якої відстовбурчується пістолет. — Ти чого, сякий, а не такий, на холоді вухналі куєш зубами?

— Ги-ги, — сміюся я.

— Він ще й регоче! — наче сердиться дядько Себастьян і грізно хитає головою; його рудий чуб вогнистим начосом метнувся над бровами, і чоловік починає запихати його в стареньку будьонівку. — Чого босоніж стоїш?

— А то ви не знаєте чого? Купило притупило.

— Тоді сиди, халамиднику, в запічку і не вирипуй хати! — гримає дядько Себастьян.

А я, тримаючись за клямку, виграю дверима і посміхаюся.

— Дивіться на нього: босе, а чогось радіє!

— Птиця також боса ходить, і не журиться, — сміючись, відповідаю я.

То що після цього дядьку Себастьяну робити? Він примружується і починає натрушувати сміх на ворота, і нам приємно дивитися один на одного, хоча один з нас взутий, а другому взуття тільки сниться.

— Дядьку Себастьяне, у вас під шинелею стеєр?

— А ти звідки знаєш? — дивується чоловік.

— Сорока на крилі принесла.

— Краще б вона тобі чоботи принесла.

— Ви його в бандитів забрали?

— В бандитів.

— А він добре б'є?

— Нічого.

— От аби мені хоч раз бабахнути, — аж мружусь від задоволення, уявляючи, як би я стрельнув із стеєра.

— Найшов забавку! — хмурніє обличчя дядька. — Краще було б, дитино, аби ні ми, ні ви не знали цих забавок.

Тут уже я дядьку Себастьяну й трохи не вірю, хоч він правдивий і добрий чоловік. Це ж як гарно, коли є зброя — і шабля, і карабін, і спис, як у червоних козаків: одне тобі рубає, дрхге стріляє, третє, як на плакаті, по семеро всяких ворогів так наскрізь прохромлює, що вони тільки ногами дригають і розгублюють чорні капелюхи. Та хіба старші всю правду кажуть малим? До цього нам не звикати.

Дядько Себастьян спирається на ворота, а я ближче підходжу до нього. Він косує довгастим оком, приміряється, через ворота хоче вхопити мене за руку. Я, гигаючи, відскакую од нього, а потім знову наближаюсь — і все починається заново. Така забава подобається нам обом, хоча я з опаскою інколи поглядаю на вікна. Побавившись і так і не впіймавши мене, дядько виймає з кишені прим'ятого листа:

— Маєш від батька. Неси мерщій матері.

— Спасибі. То, може, зайдете до хати? — запрошую дядька і прикидаю в голову: як би це добре було — мати і старі заметушилися б по хаті, почали журитися і радіти, а я прикипів би до дядька Себастьяна, слухав би листа і досхочу роздивлявся б стеєр. — Загляньте до нас, дядьку Себастьяне.

— Нема часу, дитино, — люди чекають, — руйнує всі мої надії дядько.

— Жаль, жаль, — кажу статечно, беру листа і вже сторч головою так влітаю в хату, щоб насамперед в очі впадали не ноги, а лист, — Мамо, від тата!

— Ой, — аж застогнала мати і прикрила повіками очі. Товстий починок випадає з її руки і розмотує по долівці пряжу. — Кажеш, від тата?

— Еге ж! — переможно відповідаю, бо кому зараз потрібні мої ноги?

Мати прикладає руки до грудей, далі бере листа, безпорадно розглядає його з усіх боків, навіть нюхає:

— Махоркою пахне... Може, ти, сину, хоч щось второпаєш?

— Я ж, мамо, тільки по-друкованому вмю. — І в мене теж трохи жалісніє голос.

— Чого б ото людям не зробити однакове письмо — і читане, і писане? — журиться мати над наукою, а далі наказує: — Біжи, сину, до дядька Миколи, хай прийде прочитає.

— В чому ж це я, мамо, побіжу? — зиркаю на свої ноги і аж підростаю від надії, але одразу ж немилосердно кривлюсь: — Тепер так усюди розгасло...

— У моїх доскочиш — тільки не гайся, — мати скидає свої старенькі чорнобривці.

Я, наче саме щастя, хапаю чоботи, нашвидкуруч навстоячки намотую онучі і через хвилину стаю козаком-завзятцем, дарма що мамині чорнобривці завеликі, дарма що в них пришви чорні, а халяви жовті.

— Ну, як, мамо? — питаюсь, пристукуючи каблуками. Та хіба матері до мого раювання? Вона вже свариться на мене очима:

— Біжи борше!

— Я в один лет домчусь, як на чортопхайці!

Коли ти маєш чоботи, то ноги тебе несуть, мов пташині крила.

Я влітаю з хати, щось переможно кричу дідові, ляпаю руками по задубілих халявах, а вони озиваються музикою. Та діда теж чогось не веселить моя радість, він заклопотано схиляється над колесом, а я перелітаю через ворота, і вже мої чоботи з розгону розбризкують весняну

вулицю.

Тепер і заспівати можна по-парубоцьки:

А вулиця та вузенька,
Чого трава зелененька?

Вулиця наша насправді вузенька, ще й покарлючена. Весною, коли на її колії й зелені моріжки падає вечір, вона стає схожою то на річку, то на довжелезний міст. Тут з-за хворостяних тинів привітно здоровкаються з людьми веснянкуваті вишняки, а в них то сумують, то веселяють біленькі й блакитнаві хати. Наші вуличани, окрім хліборобства, ще мають і ремесло в руках: столярство, шевство, стельмахівство, бондарство і мірошництво.

Серед майстрового люду найбільшої слави зажив мій дід Дем'ян, якого знав увесь повіт. Чого тільки не вмів мій дідусь! Треба десь зробити січкарню, драча, крупорушку чи керата, — співаючи, зробить, дайте тільки заліза, дерева і ввечері добру чарку монопольки. А хочете вітряка, то й вітряка вибудує під самі хмари; у кузні вкує сокиру, у стельмашні злагодить воза й сани, ще й дерев'яні квіти розкидає по них.

Залізо й дерево аж співали в діда, поки сила не повиходила з його рук. Міг чоловік нехитрим інструментом вирізати і просту людину, і святого. Сусіди не раз, сміючись, згадували, як на замовлення він робив нашому панові фігури апостолів Петра й Павла. Вони виходили з дерева не пісними святенниками, а могутніми молодокими бороданями, яким приємно було тримати в руках і книгу, і ключі від раю.

Якийсь час вечорами бабуся обходила катрагу, де стояли святі, спасаючись, щоб вони зненацька не заговорили до неї, а люди пізнавали в них наших красивих дідуганів Дебелюка і Марущака. Фігури закрасувались перед входом до панського палацу, а жаднюга пан, звикши все мати на дурничку, не заплатив ані шеляга колишньому кріпакові. Дід якось нагадав вельможному за плату, але той ляше розреготався і крізь сміх сказав:

— То це ж, Дем'яне, завелика честь, коли пан винен мужикові! Чи тобі не досить її?

Тоді мій дід і показав свій норів: уночі відікрив у пана апостолів і порізав їх на дрова. Вранці коло нашого подвір'я вже юрмилися люди, розглядаючи розкидані біля дровітні голови, бороди, тулуби і ноги святих. Коли хтось дорікнув майстрові, навіщо він отак розправився з фігурами, дід махнув рукою і сказав:

— Не поріж, то знов стоятимуть біля панської кам'яниці, хай там тільки одне горе стоїть!

Незабаром над'їхав за фігурами розлючений пан зі своїми гайдуками. Побачивши, що робиться на подвір'ї майстра, він вилаявся і на нашій, і на чужій мові та й подався до батюшки зі скаргою на богохульство. Свята церква поклала на діда покуту: він якийсь час мусив кожного, навіть найменшого, свята ходити на всі богослужби. І тоді найбільше дідусь вистоював біля найкращих святих — Юрія і Іллі, бо хто не знає, що Юрій ненавидів зміїв і панство, а Ілля громовими стрілами бив чортів, розтоплюючи бісівську шерсть і м'ясо на смолу?..

Наспівуючи, я добігаю до обійстя дядька Миколи, якого по-вудичному прозивають Бульбою. Він якраз, широко розставивши ноги, стоїть біля обори і коле дрова. Сам дядько Микола рудий, кирпатий і невеликий на зріст, зате вусища в нього зародили, наче у гетьмана, а під ними і поверх них то чайяться, то розгулюють посмішка і насмішка. Жив дядько Микола хоч і бідно, зате весело: він ніколи не впадав у журбу, ніколи не прибіднювався, а навпаки, любив так похвалитися, щоб іще хтось не крізь смуток дивився на світ.

Сіяв, наприклад, чоловік десятину жита і вже наперед прикидав на полі:

— Зберу з цієї десятини вірних двадцять кіп, кожна копа дасть по двадцять пудів, це вийде чотириста ще й з гаком. То чи не пора вже тепер будувати нову комору?

А згодом виходило, що зародило на десятині лише вісім вірних кіп, кожна видала вісім пудів, і, коли хтось говорив про це дядькові Миколі, він, анітрохи не журячись, відповідав:

— Хіба я винен, що погода не послухалась бога й мене? Тільки ж через неї не добрав я трохи зерна, так зате полова яка: хоч сам їж, хоч посоли і попадю годуй! Аби мав корівчину, то на цій полові давала б вона не молоко, а саму сметану.

— А може, одразу-масло, — шпигала тітка Ликерія, вона ніяк не могла звикнути до вихвалянь свого мужа.

— От цього, жінко, вже не може бути: масло через дійки не пролізе, — уточнював безневинно дядько Микола.

— А щоб тебе та бодай тебе, — і посмішка змивала з пожовклого обличчя донедавно причепливість.

Навіть у страшній тисяча дев'ятсот тридцять третій рік, голодуючи, дядько Микола кепкував із своєї недолі. Зустрів його я весною вже обрешклого, розбалакалися про людське горе, згадали сусідів, що передчасно перейшли на цвинтар, посумували, а про себе чоловік сказав:

— Нам що з Ликерією? Хліба нема, зате маємо в свою волю м'яса: у мене ж худоби, не лічено було! — В його очах, обведених тінями голоду, з'явилася давня усмішка життєлюбця, а в моїх — сльоза... Не знаю чого, але в селі подекували, що дядько Микола десь був знайшов перо жарптиці. От аби знаття, чи правда це?..

Зараз дядько Микола смачно навпіл розколює березові і грабові кряжі. Робить це він так: підійме над головою колуна, замахнеться, скаже "гех" — і дерево розвалюється надвоє, і знову "гех" — і знову на землю летять половинки.

Я прислухаюсь до його гехання й починаю посміхатися.

— Ти. чого, підпомагачу, зуби шкіриш? — дивується дядько Микола, розгойдуючи рясну, на дрібних зборках свиту.

— А чого ви за кожним разом гехаєте?

— Чого? — косує на мене чоловік очима і вусами. — Ніби ти не знаєш?

— Не знаю.

— Еге, погані твої діла.

— Погані, але не дуже... То чого?

— Без "гех" дерева не осилиш.

— Хіба?

— Не віриш — спробуй! Ставай на моє місце.

Я так і роблю: беру колуна, замахуюсь — і він застрягає в оцупку.

— А що я тобі казав? — насочуються сміхом вуса і кирпа дядька Миколи. — "Гех" у господарстві — велике діло, на ньому усі дроворуби тримаються.

— Дядьку, а це правда, що ви знайшли перо жар-птиці? — неждано випалюю я.

— Хе, який ти цікавий! — дивується чоловік, він оглядається, а по всьому його виду й очам проходять засторога і таємничість.

Ну, хто б після цьго не догадався, що дядько Микола таки знайшов перо жар-птиці, тільки не дуже хоче розказувати про це. І знов наді мною майнуло чародійство казки. Я теж зиркаю на город і вулицю, набиваюсь усім своїм виразом у вірні спільники і тихенько-тихенько з надією питаюсь:

— Дядьку, то ви таки знайшли це перо?

— Таки знайшов, — шепоче дядько, змовницьки прикладає пальця до вусів і уст, а одним оком косує на вулицю. Але зараз на ній, окрім табунця чорних, що ночують у комині, горобців, нема ні лялечки.

— І що ви з ним робили? — аж тенькає щось у мене всередині.

— Що? Коли всі дома засинали, я при світлі пера жар-птиці шив людям чоботи.

— Шили чоботи? — розчаровано перепитую, і всі видіння казки покидають мене.

— А що ж я мав робити, коли не було іншого світла? — одразу береться сміхом все обличчя і вусища просмішника.

Коли так, то і я починаю посміхатися, ще й докірливо похитувати головою, щоб дядько Микола не дуже думав, що йому повірили на дурничку. А казки все одно жаль...

Незабаром ми вдвох ідемо до нас, і дядько смачно розповідає, які він має купити лошата: ні в кого не те, що в селі, а навіть у Літині й поза Літином не буде таких ні по красі, ні по силі. Таку худобину дядько на злість ворогам збирається придбати не вперше, та все чогось відкладає купівлю. Він каже, що поки ніяк не може підібрати в самісіньку точку масть, а сусіди говорять, що в дядьковій калитці ще не висвистівся вітер. От коли висвиститься, тоді об'являться лошата. Але й без них дядько Микола не вважає себе злидарем. Навіть коли його маєтки записували в Сільрадівські книги, чоловік доводив, що він не бідняк, а середньомаючий хлібороб.

— Що ж ти середньо маєш? — посміхнувся дядько Себастьян. — Жінку та дітей?

— Лічи, Себастьяне! — і дядько Микола почав загинати пальці спочатку на одній, а далі на другій руці. — Хата є, в хаті — комірчина, на дворі — клуня, хижка, дровітня, ступа, і жорна маю, і гусака, і галагана, і ціле подвір'я курей, ще більше яєць та шевське ремесло в руках.

— Оце налічив! Тепер тебе можна записати і в дукачі! — аж витанцьовував од сміху дядько Себастьян...

Вдома дядько Микола виймає з кишені окуляри, чіпляє їх на самий кінчик носа, але читає, не заглядаючи в скельця; тепер навіть вуса в дядька стають серйозними.

Я дуже радію, що мій тато живий і здоровий, чого й нам бажає, а далі мою радість підмиває сміх, бо читається те, що є в кожному листі: "А передайте ще поклон до самої сирії землі моему близькому родичу Гнату, синові Данила, що тримає Оляну, дочку Петра з микитівського подвір'я. Хай легко йому живеться і хліб жується..."

Я уявляю собі, як височенний дядько Гніт, син Данилів, сидить собі на лаві й уминає хліб, і мені хочеться пирхнути. Але як тут засмієшся, коли батькові поклони вибивають з материних очей вологу, а дід і бабуся зворушливо похитують головами і наперед угадують, кому далі має йти уклін. Тому і я, зітхнувши, стуляю уста і теж починаю похитувати головою. Це у мене виходить швидше, аніж у старих, та ось я бачу, що моя старанність насторожує їх і, щоб не відхопити якогось докірливого слівця, починаю пильно прислухатися до нових і знову-таки до самої сирії землі поклонів. Нарешті і їм надходить кінець. Мати краєчком хустки витирає очі і питається читальника, чи він постує.

— Коли в тебе є панська білоривиця або червоноривиця, то можу й постувати у вас, — поважніє дядько Микола.

Всі сміються, а мати кидається до печі, щоб чимсь почастувати гостя. Я теж не ловлю гав: підходжу до припічка і благальне дивлюся в подобрілі материні очі.

— Ну, чого тобі, Михайлику? — тихо, ласкаво питається мати й гладить рукою мою голову.

— Нічого, мамо, — журно затремтів і в мене голос. — От аби тато скоріше приїхав.

— Скучив за ним?

— Скучив. Мамо, а може таке бути, що тато й чоботи привезе мені?

— Навряд, Михайлику, ой, навряд, хоча б душу привіз, і то буде добре, — зажурено поглянула у вікно.

— А хіба що?

— Неспокійна година, та, може, якось обійдеться... Ти щось хочеш?

— Пустіть мене погуляти.

— На вулицю?

— Куди-небудь, — невиразно кажу, бо сам надіюсь гайнути в ліс. Та про це краще не заїкатись, бо одразу скажуть: там ще є бандити.

— Що мені тільки робити з тобою? — трохи прояснюється обличчя матері, і це вже добра прикмета для мене. — Ну, скажи, шибенику, що робити з тобою?

— Що? Пустити, та й годі.

— Пустити, кажеш? — докірливо хитає головою.

— Атож! — радію я, обхоплюю матір руками, а очі підводжу вгору.

Це, бачу, матері подобається, вона пильно вдивляється в мене, каже, що я клаповухий, з чим я охоче погоджуюсь, далі защібує гудзик на ковнірі і махає рукою:

— Катай уже, причепливий. Тільки ж гляди, не порви моїх останніх чобіт, не молоти ними, як ціпом, землю, не влазь по самісінькі вуха в калюжі та баюри та не дражни по всіх кутках собак і не зчеплюйся битись...

— Добре, мамо! — вже з-за дверей охоче гукаю я і одразу ж забуваю все, чого мені не можна робити, бо попереду воля до самого вечора!

Коли я прожогом вискакую на вулицю, з-за сусіднього тину чую лукаве і в'їдливе "гі". Так може вітатися зі мною тільки Петро Шевчик. Якої тільки каверзи не приховано у цьому "гі". Хоча ми з Петром однолітки, він вважає, що йому треба старшувати наді мною, бо минулого року вже пас три корови, а я тільки вертівся біля діда і його ремесла та, коли треба, попасав нашу сиву таранкувату від старості кобилу; через неї не раз мене брала на глузи пастушня. По-перше, наша коняка була здирцею: не погодуй чимось ласим її з рук, нізащо не сядеш на неї, по-друге, ніяк її не можна було пустити в галоп, а спробуєш, — гляди, за ногу вкусить. І тому, коли були перегони, я завжди, горюючи, лишався позад усіх і тільки мріяв про той час, коли доведеться мчати на справжньому коні...

З-за плоту Петро зверхньо, як навчився, у старших пастухів, поглядає на мене і знову каже: "гі".

Я вже розумію, куди тече вода, але з співчуттям питаю вдовиченка :

— Це на тебе давно гикавка напала?

— Та ні, як тільки тебе побачив, — підсміюється Петро і очима проштрикує мої чоботи. — У мамині взувся?

— Колись були мамині, тепер мої.

— Твої?

— Атож. Мати собі купили нові, а ці мені дісталися в спадок.

— А ти часом не брешеш? — темне Петрове обличчя стає спантеличеним: він і вірить і не вірить мені.

— Побіжи спитайся, моя хата осьдечки, — недбало показую пальцем у бік своєї причілкової стіни.

— Гм, пофортунило тобі, — вже заздрісно говорить Петро, хоча б, здавалося, чого йому завидувати, коли він мав справжнісінькі чоботи, шиті на його ногу.

— Петре, давай гайнемо в ліс.

— Чого ми там ще не бачили? — підозріло дивиться на мене.

— Чого? — ловлю очима синю діброву, що наче викупується у весняній воді. — Побачимо ліс, та й годі.

— Найшов чим здивувати: що я зроду-віку цього добра не бачив?

— То як хочеш, — збираюся бігти.

— Стривай! — Петро трохи розмірковує, перелазить через тин, стає поперед мене і вже владно

каже: — Ходімо за мною!

— Оце добре, що ти попереду підеш, — безневинно кажу.

— А чого добре? — з-за плеча недовіжливо поглянув на мене Петро.

— Бо в мене чоботи сухішими будуть.

— Хитрий який! — насупився пастушок. — Спочатку я піду попереду, а потім — ти!..

Коли ми обминаємо липовий шлях і опиняємось у долині, нас оточує воркування струмків. Співаючи, вони заклопотано поспішають собі і до ставків, і до левад, і на Ведмежу долину, де в'юниться річечка. Вона ще спить собі, а струмки вже б'ють у бубни і витанцьовують на її кризі. То й ми теж починаємо танцювати, і зараз уся командирська пиха сповзла з розпашілого Петрового обличчя. І як тільки не вививається він на кризі, перекиваючи танцювання то свого дядька Миколи, то тітки Насті, то дяка Єрмолая, що, підпивши, вибиває ногами, наче колодами, ще й приказує: "Го-то-то, го-то-то!" В обох нас уже обляпані не тільки чоботи, а й полотняні штаненята, і катанки.

Недалеко тріснула крига.

— Чуєш? — пригинаючись, таємниче питає Петро.

— Чую.

— А знаєш, що воно?

— Ні.

— Це щука хвостом лід розбиває.

— То в неї такий крепкий хвіст?

— Як залізо! Це зараз невелика вдарила, а то, бува, як махне, так і виб'є ополонку, а з неї отакенне хвостище прогляне. Іноді, як пофортунить, рибалка й вихоплює щуку за хвіст на берег.

Ми прислухаємось до річки, і вона знову затріщала за верболозами. Там теж ударила хвостом невелика щука, бо ополонки не пробіла.

Веселі й забрюхані, входимо в ліс. По ньому зараз у верховітті і низом гуляють шуми. Це, видать, очікуючи весну, гомонить душа лісу. Хоча я й дуже люблю ліс, але побоююсь його душі, вона, як розсердиться, то заведе тебе в такі нетрі, де люди не ходять, де сокира не гуляє.

А ще я люблю, як з лісу несподівано вигулькне хатина, заскриплять ворітця, побіжать стежки до саду і до пасічеська. І люблю, коли березовий сік крапає із жолобка, він так гарно вистукує: "тьоп-тьоп", що неодмінно завернеш до нього і присядеш навпочіпки. Також люблю напасти на лісове джерело і дивитись, як воно коловертнем викручується з глибини. І люблю, коли гриби, обнявшись мов брати, збирають на свої шапки росу, і люблю восени по коліна ходити в листі, коли так гарно червоніє калина і пахнуть опеньки.

Я охоплюю обома руками березу, притуляючись вухом до неї, але вона мовчить, бо ще не розмерзся під корою сік, ще мертво у лісі. На вершечку береста обізвалася сойка. Ми подивились на її лискучі дзеркальця, а Петро запитав:

— Знаєш, чому сойка ніяк не може долетіти до вирію?

— Чому?

— Бо в неї в голові нема однієї клепки: пролетить день, а потім неодмінно хоче взнати, скільки ж вона відмахала верст, — і летить назад.

— Гм, — дивуюсь я і прислухаюсь до пісеньки, що її сойка безсовісно вкрала в якоїсь пташини. Сойка підступна птиця: вона мастак нищити дрібне птаство і їхнім же голосом веселити себе.

— Заєць! Заєць! — кричить Петро і кидається бігти до крутояру. Поміж деревами, не дуже побоюючись нас, проскакує вихудлий за зиму вухань і зникає в підліску.

— От аби ж рушниця була! — жалкує Петро. А я анічутінку не жалкую, бо дуже не люблю, коли додому повергаються мисливці, а за їхніми поясами погойдується закривавлена дичина. Чим той бідний заєць провинився перед звіриною, птахами і людьми?

Враз я нахиляюся до кружечка ніздрястого снігу, що зеленкуватим ковніром охопив молоденького бересклета. Щось, наче пальцем, пробило сніг, я розгортаю його і бачу ніжну, ще зачохлену голівку підсніжника. Це він відхукав дірочку в снігу і потягнувся до сонця.

Виходить, уже не мертвий ліс, бо лебеді принесли на своїх крилах весну і життя!

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Дід говорить, що з мене щось буде, бабуса охоче з ним погоджується, а мати-коли як; частіше вона похитує головою і каже зовсім не те, що всміхалося б мені:

— Може, з нього й буде якийсь толк, якщо безтолоч он звідти вийде, — і пальцем показувала на те самісіньке місце, на яке при нагоді й тепер декому показують.

Але безтолоч "он звідти" не дуже поспішає виходити, їй, видать, сподобалась моя "макітра", в яку чогось потрапили не рівні, а кручені мізки. Дорослі геть-чисто все бачать, що є і чого немає в голові малого. Отож тепер у моїх мізках крепко хазяйнує безтолоч. І не подумайте, що я вже такий затятий або якийсь каламутник. Я не дуже кривлюсь, коли треба щось робити, охоче допомагаю дідусеві, пасу нашу вреднючу коняку, рубаю дрова, залюбки гострю сапи, люблю з мамою щось садити або розстеляти по весняній воді і зіллю полотно, без охоти, а все-таки потроху цюкаю сапкою на городі і не вважаю себе ледащом.

Та є в мене, коли послухати одних, слабість, а коли повірити іншим-дурість; саме вона й завдає найбільшого клопоту та лиха. Яюсь я швидко, самотужки навчився читати, і вже, на свої дев'ять років, немало проковтнув добра і мотлоху, якого ще не встигли докурити в моєму селі. Читав я "Кобзаря" і "Ниву", казки і якісь без початку і кінця романи, "Задніпровську відьму, або Чорний ворон і закривавлена рука" і "Три дами й чирвовий валет", а також різні, книжечки, видані петлюрівцями, "січовими стрільцями" та Червоною Армією. І вже тоді мені одні слова сяяли, мов зорі, а інші туманили голову.

В яйшсь розшарпаній книжці я, наприклад, вичитав, як став дичавіти один чоловік, що покинув місто. Я сподівався, що далі підуть пригоди подібні до пригод Робінзона Крузо, але наступні сторінки глибоко поранили моє серце: крайньою межею здичавіння виявилось оселення того городянина у степах, там він став орати, сіяти землю і навіть мастити свої чоботи дьогтем.

Тоді я не знав, чим іще, окрім дьогтю, можна мастити взуття. Я знав лише, що взуття — це вже

розкіш: в ту пору розрухи чинбарі за ремінь здирали шкіру, і добрі чоботи обходились у двадцять — двадцять п'ять пудів пашні. А оранка, особливо весняна, вважалася святим ділом.

Я пам'ятаю, як урочисто проводжали в поле плугатарів із раннім плугом. Коли ж вони повертались увечері додому, їх стрічали старі й малі. А яка то була радість, коли орач виймав тобі з торби шматок причерствілого хліба і казав, що він од зайця. Це був найкращий хліб мого дитинства! А хіба не святом ставав той день, коли ти сам торкався до чепіг і проводив свою першу борозну? І досі з глибини років озивається голос мого батька, який одного прихмареного ранку поставив мене, малого, радісного і схвильованого, до плуга, а сам став біля коней. Дома він про нашу працю говорив як про щось героїчне: "Хмари йдуть на нас, громи обвалюються над нами, блискавки падають перед нами і за нами, а ми собі оремо та й оремо поле".

З щедрівок, які взимку виспівувались під вікнами добрих людей, я знав, що за плугом навіть сам бог ходив, а богоматір носила їсти орачам. Тому й досі, коли я в полі бачу обрис жінки, що несе обід уже не орачеві, а трактористу чи комбайнеру, в моїй душі трепетно сходяться ранкові легенди минулого з сьогоdnішнім днем...

А ота книжна погорда до селянина і його кривної праці породила в мені першу відразу до пихи, де б не вищирювала вона свої ікла: чи з житейського щодення, чи з книги, бо в книжці злеліане слово має бути справжнім святом душі й мислі. Я мало тоді стрічався з скарбами людського духу, та гріх було б гудити ті часи — вони були по-своєму прекрасні...

Мати, коли я, забувши все на світі, припадав до роздобутої книги, не раз гримала на мене:

— Святий дух з нами! І що це за хлопець! Знову припав до чогось, наче замовлений. Та спом'янься і спам'ятайся нарешті, бо осьдечки зараз усе полетить у піч!

Правда, у піч вона так і не кинула жодної книжки, але повсякчас пасла мене очима, побоюючись, щоб читання не підвередило її дитину.

— Мамо, і що там тільки може підвередити?

— Що?.. А звідки я знаю?

— То чого ж таке говорите?

— Бо люди кажуть... Он прочитав один розумник геть усю біблію і позбувся того, що мав у черепку, — показуючи пальцем на лоба, страхає мене святим письмом.

— Я ж біблії не читаю.

— В тебе, вітрогоне, гляди, хватить розуму і до неї допастишся.

Я знав, коли вже мова переходила на розум, то краще мовчати...

Вдень, навіть взимку, я ще міг сяк-так хитрувати, але ввечері діло моє було гибле: мати, гримнувши в сотий раз на оглашенного читальника, задмухувала сліпака, і я вже в темені мусив додумувати про якогось князя або графа: чи його уразить "рокова куля", чи "стріла Купідона".

Через отой поганий, бензином заправлений сліпак, що весь час фажкотів і погрожував вибухнути, я найбільше ремствував на матір, а далі додумався перехитрити її. Коли в хаті всі, окрім цвіркуна, засинали, я навшпиньках підходив до печі, витягав з її челюстей жарину,

роздмухував вогник, засвічував каганець і забирався з ним на піч. Тут я його так вмощував у закапелок, щоб світло не падало на хату. І ось тепер до мене починали стікатися царі й князі, запорожці й стрільці, чорти й відьми.

Тоді ще по селах і навколо них жила всяка нечиста сила, вона, як могла, збиткувалась над хліборобом, його худібкою та посівами. І коли хтось ловив чорта чи відьму — теж не милував їх. Відьми, як правило, відрубували руку, щоб вона не здоювала корів, а чорта найчастіше запрягали в плуга, і він орав доти, поки не відкидав копита.

Найбільше ж у нашому селі доводилось воювати з нечистою силою дядьку Миколі. Де він тільки не ловив її. І в комині, де чорт стрічався зі своєю, сажею підмальованою, коханкою-відьмою, і в комірчині, де безсовісний біс ласував салом, і у вершах, куди забирався дідько на дурничку жерти рибу, і під містком, і в дуплавих вербах, і в копанках, і в тих мірках-солом'яниках, якими безп'ятий наміряє горобців на вечерю.

І хоча нечиста сила по-всякому мудрувала, як перехитрити свого ворога, з цього ніде нічого не виходило. Дядько Микола завжди ставав переможцем. За своє життя він стільки повідрубував у нечисті хвостів, ратиць і рогів, що все це не вмістилось би й на віз.

— Коли б на цей товар знайшовся покупець, то мав би я грошей більше, ніж сміття, — хвалився дядько Микола.

А його дружина від такого неподобства тьху-тьхукалась і підіймала руки до образів, а далі ціпила на мужа кулаки...

Я не був таким хоробрим, як дядько Микола, і не мав його сокири, тому вночі тремтів і завмирав над тими казками, з яких, наче з лантуха, аж сипалася різна страховина. Та коли серце вже зупинялося од переляку, приходила полегкість: десь зовсім недалеко глупу ніч прокльовували голоси півнів. Тому я й досі люблю ту пору, коли півні своїми крилами проганяють темінь і нечисту силу, а співом починають новий день.

Через якийсь час мати дізналася про мої хитрування з каганцем. І винен у цьому був тільки я. З якоїсь страшнецької казки на мою бідну голову витрусилося стільки чортів, болотяників і водяних, що вони, знахабнівши, почали визирати з усіх шпарин, висолоплювати язики і навіть літати по хаті. Я необережно зиркнув на жердку над ліжком, побачив на ній чорта і скрикнув. Правда, одразу ж виявилось, що то був не чорт, а чорні дідові штани. Та ця помилка дорого коштувала мені: мати почала на ніч замирати каганчика у прискринку. До нього вже я ніяк не міг добратися.

Отак вперше нечиста сила хотіла розлучити мене з друкованим словом. Та це було не найгірше. Страшне почалось значно пізніше, коли нечиста сила розбирала та не прощала мої книги і в кожному рядку вишукувала ворожі прояви, різну апологетику, збочення, селянську обмеженість, селянські дрібновласницькі тенденції і ще якусь погань...

Дядьку Миколо, як іноді бракувало вашої сокири, щоб відтинати хоча б хвості отій нечисті, що залазила в слово, як плододжерка в яблуко... Та повернувся знову до злочасного каганчика.

Я кілька днів і сяк і так добирався до скрині, підшукував у залізяччі різні ключі, але з цього нічого не вийшло. Та зневіра не дуже довго крутилася біля мене. Через кілька днів мені спало на думку вихимерувати свого сліпака. Робив я його весело, швидко і просто: дідовою ножівкою відчиркижив денце французького патрона, знизу в шийку втягнув гніт, все це пропустив через серцевину кукурудзяного качана і ним наглухо зачопив невелику бляшанку з бензином.

Не знаю, чи була задоволена мати своєю вигадкою, а моя мені аж сміялася. Мати помітила, що зі мною щось коїться, недовіжливо поторгала ляду скрині, а я, щоб не пирхнути, вискочив з хати.

Та зробити каганчика було значно легше, ніж дістати книгу. В пошуках її я обходив мало не все село, позбувся своїх мізерних дитячих скарбів, а інколи й забирався на засторонки чи вишки, де неслися кури. Отак я й познайомився з міновим господарством ще в двадцять першому році.

На ярмарку за тоненьку книжечку "Три торби реготу" я відда" безсовісному крамареві аж п'ять крашанок, знайдених на вишках в кубельці отої зозулястої, що завжди норить потаємно вивести курчат, бо дуже хотілося посміятись. Та недарма кажуть: дасть бог купця, а дідько розгудця. Хтось про мій торг переказав матері, й дома за ці три торби реготу мав я аж сім смутків... Отак і дізнаєшся, що сміх і гріх живуть по сусідству.

Найбільше ж з цих торб реготу сміявся мій далекий родич Гива. Він, довідавшись про мою кумерцію, аж затанцював у себе на току, і затанцювали всі його кучері, яким завжди було тісно під шапкою. Я добре знав, як дражнити Гиву: під баранячою шапкою — баранячі кучері. Але на цей раз ніщо не могло розсердити розвеселілого хлопця. Його видовжені, з веселою недовірою, очі, що вже в чотирнадцять років найбільше трималися підлоб'я, аж сльозились од сміху.

— Оце кумерція, так кумерція: що куп, то й луп! — тримаючи в руці шапку, витанцював Гива по клуні й ніяк не міг взятися за ціпа. А за це малому молотнику он як могло перепастися.

Гивині батьки дуже хотіли бути багатими, але так, щоб усім людям здавалося, що вони бідні, як мак начетверо. Клята гонитва за багатством навчила їх не берегти ні себе, ні дітей своїх, ні худобу, ні слова, яке, де треба й не треба, хитрувало, криводушничало і прибіднювалось.

— Хіба ж це воли? — махав рукою на свою таки добрячу круторогу худобу дядько Володимир.
— Це не тягло, а кістки й хвороби, зашиті у шкуру, дурно тільки харч переводить.

Люди раз у раз чули, що в дядька Володимира найменше родить кіп у полі, копиць у лузі, а картоплі в городі, співчували йому в очі і сміялися поза очі. Щоб до нього менше заглядали сусіди й непрохані гості, обережний дядечко хитро приладнав на сінешніх дверях клямку: зачиняй за собою двері, а клямка зовні сама заходить на прибоєць, і хто не підійде до порога, бачить, що нікого нема дома. Коли до дядька Володимира хто звертався з позичкою, він спочатку ставав глухим, а далі або мовчав, або таке мовчав, що хоч святих винось із хати. Навіть у 1921 році, коли в нас люди орудували мільйонами, в дядька Володимира, як він казав, не було за душею і щербатої копійки.

— Куди ж ви їх, Володимире, діваєте: чи солите, чи квасите, чи свіжими поїдаєте — іноді, під чаркою, допитувався дядько Микола.

Тоді дядько Володимир тетерів, корячкуватився, задихався від обурення або довгий час видобував із себе "е-е-е" і захищавсь од напасника піднятою карлючкою вказівного пальця.

Але дядько Микола знав, як можна обірвати й це "е-е-е". Він безневинними очима дивився на дядька Володимира, похитував головою, а далі прихилився до його. вуха:

— А по селі, чуєте, пішов розголос, що ви гроші мірками міряєте. Від такого дядько Володимир одразу червонів, наче квітка, хапався за шапку і тікав додому.

Найцікавіше було послухати десь у бесіді розмову дядька Володимира з дядьком Миколою. Дядько Володимир, випивши чарку, ще більше прибіднювався, а справжнісінький злидар

дядько Микола ставав багатим, як цар. Він і схожий був на останнього нашого імператора, тільки мав більші вуса і душу.

— Хіба в цьому році жито? — підпираючи рукою голову, так печалився дядько Володимир, що здавалося, сльоза от-от капне у миску з варениками. — Одні одвійки та житець, а не жито.

— А в мене ж вродило як! Зерно хоч на оберемок, наче дрова, клади, — не моргнувши оком, говорив дядько Микола. — Давно в моїй клуні не було такого раю.

— Везе ж декому, — на широкий вид дядька Володимира виходила заздрість. — А тут аж в очах тьміє: одна біда йде з подвір'я, а свіжа входить у ворота. Нічого нема тобі ні від місяця, ні від сонця, ні від корови набілу, ні від свині ратиці. Навіть моя чорна льоха підвела: опоросилась і почавила приплід.

— Невже увесь почавила? — щиросерде дивується дядько Микола, наче й не знає, що Володимирова льоха притовкла тільки одне порося.

— Вважайте, що весь, до останньої шерстинки, — ще більше печалиться дядько Володимир і накриває очі повіками. — Та й скільки тих поросят було? У мене й свині норовлять перейти на коров'ячий приплід.

В дядька ж Миколи брови хитрувато підстрибують угору і аж тремтять од прихованої радості:

— А моя ж ряба, чуєте, наче кролиха, старається: як не чотирнадцять, то шістнадцятеро приведе, і всі мов линки.

— Шістнадцятеро!? — вражено вигукував дядько Володимир. — Та що ви, Миколо!? Та не може бути!

— Хіба вам далеко ходити — попитайте моїх вуличан. Вони теж усі завидують мені, як і ви. Та що вуличани — дідич з Літина приходив, калиткою півдня трусив над моїм вухом — усю грошву віддавав за льоху, а я її і за торбу червонців не продам.

— Гм, фортуניתь же вам, та ще як фортуניתь — саме щастя над вами торбою трусить.

— От цього я вже не бачив. А чого не бачив, казати не буду, — пускав дядько Микола шельмувату посмішку на підборіддя.

— І куди ж ви діваєте своїх поросят? — нетерпеливився дядько Володимир.

— І на торг вивозимо, і самі їмо, бо в мене всі якось позвикала до поросятини. Яким би я був господарем, аби вставав чи лягав без неї?

І всі, крім дядька Володимира, починали сміятися, бо знали, що на снідання і вечерю в дядька Миколи парувала сама картопля...

Володимирові ж діти мали зовсім іншу вдачу і, де можна, підсміювались над хитруваннями своїх батьків. Ось і зараз Гива припав до щілини брами, а далі тихенько засміявся:

— Пішов мій батечко з горохом на торг, оце повернеться тільки ввечері.

— А чого аж увечері?

— Та він раніше ніяк не складе ціни на той горох, правитиме за нього, як за чорний перець, — і

малий молотник почав заганяти кучері в шапку. — А тобі не кортить на торг?

— Перекортіло. Наторгувався, — похмуро кажу я, згадуючи свої злощасні "Три торби реготу".

Гива пильно подивився на мене й розсудливо сказав:

— А твоєму, хлопче, лиху, коли крепко подумать, можна зарадити.

— Зарадиш, коли в кишені й вітер не хоче свистіти, — безнадійно зітхнув я. — Знову був поткнувся на вишки, знайшов нове гніздо зозулястої, а під нею, хитрюгою, вже курчата прокльовувались.

— І ти не поніс їх крамареві? — засміявся Гива.

— Ні, побіг до хати. Ото була радість! Мати вже думала, що тхір або собака з'їв зозулясту.

— А ти дуже хочеш мати книжки?

— І не питай, — посмутнішав я.

— То ми розживемося на них, — заскакали бісики в насмішкуватих очах Гиви. — Ось я тобі на самий Великдень справжню кумерцію зроблю.

— На великдень?

— Еге. Оцей рудий дідько, що продав тобі "Три торби реготу", на великдень бере не тільки цілі крашанки, але й битки: він дуже ласий до яєць — накришує їх у миску, солить і їсть ложкою, наче кашу. Сам бачив!

— Ну і що з того? — ніяк не можу второпати, куди тягне Гива мотузочок.

— Що? От за великодні битки й накупуєш собі книг.

— Де ж я цих биток наберу?

— Натовчемо на цвинтарі! — впевнено каже Гива. — Я тобі до великоддя зроблю воцанку, і ти нею роздобудеш цілу торбу крашанок, що торбу — цілісінький мішок!

— Не треба мені мішка.

— Ну, це вже сам дивись, скільки тобі треба. Головне — я тобі зроблю справжню кумерцію, а не те що куп, то й луп! — засміявся і махнув ціпом Гива.

У великодній четвер ми в нашій клуні потайки взяли за роботу. Гива обережно циганською голкою висвердлив у крашанці дірочку, застромив у неї стеблинку метлички та й висмоктав білок і жовток. Далі ми, вже в Гивиній хаті, розігріли грудку воску і, щипаючи його, почали розкатувати тоненькі-тоненькі ниточки. Ми ними наповнили порожню крашанку і поставили її ніском донизу біля вогню. Коли віск розтопився, крашанку охолодили, покрасили і запишались: воцанка вийшла на славу! Начуйтеся тепер крамаренкові книги — не минете моїх рук!..

Ось і великдень зверху задзвонив у всі дзвони, а низом розстелив веснянки. У церкві вистоювала старість, біля церкви стрічались молодість і любов, а під ними бавилося наше дитинство. Біля могутніх прицерковних ясенів я зустрівся з Гивою. Він кинув угору вії і брови, покосував на мою воцанку й пошепки запитав:

— Торбу захопив?

— Для чого?

— А куди будеш класти битки?

— В кишеню.

— Ет, нема в тебе, як говорить Юхрим,ображення розуму. Скільки їх у кишеню покладеш? Та й потовчуться вони там на кашу. Я хотів тобі справжню кумерцію зробити, а ти... — і він невдоволено обертається до своїх товаришів.

Першим до мене підскаочив Миколин Іван. Він міцно затис у руці крашанку, пофарбовану відваром вільхової кори, і жваво запитав:

— Потовкаємось?

— Та ні, почекаю, — неохоче кажу, бо хіба ж можна зобидити свого сусіда? Як-не-як, а в мене ж воцанка.

— Кого ж ти чекатимеш? Може, вчорашнього дня? — сміється Іван. Він уже встиг набити повну кишеню биток. — Може, тремтиш над своєю? — показує одним оком на мою воцанку.

— Чого мені тремтіти?

— А може, вона тебе родила? — хихикаючи, допікає оцупкуватий Іван, а навколо його веселі крпочки вибиваються і зникають дві ямки.

Я починаю сурмонитись:

— Коли так, тримай свою!

— Тримаю і тремчу! — сміливо підставляє кулак зі своєю крашанкою.

Я злегка б'ю по Івановій крашанці, але ні його, ні моя не піддаються. Тоді я б'ю сильніше, — і павучки тріщин розповзаються і по моїй, і по Івановій воцанці. Ми спочатку з жалем дивимось на руйни своїх хитрувань, а далі починаємо сміятися — Іван веселішає, а я сумнішаю, бо відразу пропала надія на книжки, що лежать собі поміж залізничкам, синькою і манійкою, не знаючи, як за ними крається чиясь душа. Навіть справжня Гивина кумерція не допомогла. Як не везе, то не везе!

Тому й довелося мені сьогодні звернутися до колишнього підписаря Юхрима Бабенка, якого люди поза очі звали пройдошним, шалапутним, слизькооким і розпронесучим сином. Та це не заважало Юхримові думати про себе, що він розумніший за всіх у селі, і чекати свого часу. Він усе хотів вирватись у будь-яке, аби тільки начальство і, де міг, спідтишка кусав і оббріхував отих керівників у свитах і шинелях, що, ледве вмючи розписатися, у революцію розписувалися за нову владу своєю кров'ю. Єдине, що мав гарного Бабенко, — то це почерк. Дивно було, як артистично красиві літери вмщували різну погань, що вимізковувала Юхримова голова.

Зараз Юхрим, хизуючись підписарською вченістю, пишається серед парубків, лускає насіння і підсміюється над дівчатами, що, співаючи, "садять василя" — зілля юності. Це тільки в пісні таке може бути, що першим часом дівчина садить квітку кохання, другим часом поливає, а третім — уже бере цвіт у свій вінок молодості і з ним іде до судженого.

— Дядьку Юхрине, — з опаскою торкаю парубка за не простецьке, а з мудруватим вирізом галіфе, в кишенях якого вмістилося б по доброму поросяті. Тоді саме у нас пішла — мода на галіфе — чим більше, тим краще.

— Ти язиком говори, а рукам свободи не давай: вони у тебе земляничним милом не пахнуть. — Юхрим застерезливо піднімає палець правої руки, а лівою поправляє своє зобиджене галіфе.
— Чого тобі, нечестивцю? Може, по параграфу похристосуватися хочеш?

— Ні, — розгублено дивлюся на округлені щоки й підбірчасті уста парубка.

— Так чого ж притирився? Яке соображення розуму мав? — сам з задоволенням прислухається до своєї мови.

— У вас книжки є?

— Прочотні чи з розмишленнями?

— Ні, може, є без розмишлень.

— Усе в мене є, але що тобі до того, иуцьверінку? Сватами ж ми, розкидаю мізками, не можемо бути.

— А чого? — сміливішаю я. — Може, на чомусь і зійдемося?

— Хіба що на ремінцеві, — веселішає парубок. — Соскучився, натурально, за ним?

— Не дуже. І які у вас є книжки?

— Возможні і навіть невозможні, — щось згадує Юхрим і гигакає. — Але я знаю, що тобі найбільше підійдуть "Пригоди Тома Соєра". І вони є в дядька Юхрима.

У мене аж у грудях тенькнуло, бо скільки я чув про ті незвичайні пригоди, аж ось і напав на їхній слід. У моїх очах починає жалісніти прохання, і я підробляю свої слова під Юхримові:

— Дядьку, а ви мені, натурально, не можете дати "Пригоди Тома Соєра"? Возможна чи невозможна така можливість?

Але цим старанням я тільки пошкодив собі: Юхрим одразу набурмилився, а голос його заскрипів, мов хвіртка:

— Насмішечки, заводіяко, починаєш сооружати над старшими? Де ти взявся такий дзигльований? Гляди, щоб зараз мультко не стало тобі!

— Які насмішечки? Що ви, дядьку! Хіба можна насміхатися над старшими, та ще у великодні свята?

Мова моя була, напевне, такою щиросердою, що Юхрим трохи заспокоївся,

— Є ж такі недоколихані, що не мають ані поняття, ані елегантії, а тільки й соображають насмішечки собі, — на когось гніваються очі й уста, окантовані грубими пружками.

— Еге ж, — погоджуюсь я. — То дасте мені "Пригоди Тома Соєра"?

— А нащо вони тобі?

— Читати.

— Читати? — знизує вузькими плечима парубок, неначе я щось несусвітне сказав, і вибирає з жмені соняшникового насіння одну гарбузову. Вона наводить його на якусь думку, і він нахиляється до мене : — Добре, дам тобі, пущьверінку, почитати книгу, але принеси за це в подяку дядьку Юхриму чотири склянки гарбузового насіння. Міржай точно, бо я перемерятиму. У мене так, на шармака, не вискочиш.

Надія моя розповзається по цвинтарі, але я хапаюсь за її клапті:

— Дядьку Юхриме, то я вам це насіння, може, восени принесу, бо де його тепер дістанеш?

— До осені й книжка полежить, не бійся, миші її не струблять. Пам'ятай: дядьку Юхрим, натурально, полюбляє смажене гарбузове насіння. — Він одвертається од мене, дженджуристе поправляє галіфе, картуз і починає скалити зуби до дівчат.

А ти стій на цвинтарі і ламай собі голову, де дістати насіння Юхриму, бодай він одні гарбузи мав од дівчат. Ні, таки невезучим народився я, та й годі. Недарма ж каже мати, що хто вродиться в маї, то все життя буде маятися. І на якусь часину померх мій великдень, аж поки я не забрався з такими ж, як сам, збитошниками на дзвіницю. Отут ми вже порозкошували біля дзвонів, і вуха залишились цілі: на великдень навіть дзвонар шанує наші вуха й чуби...

Одразу ж після свят я помітив, що мати, перед тим як надіти блузку, підперізується чимсь полотняним, схожим на довжелезну вузьку торбину.

— Мамо, що то ви носите? — здивувався я. — Це такий жіночий пояс?

— Дурненький, — посміхнулася мати, одвернулася і швидко зав'язала свій химерний пояс.

— Скажіть, мамо.

— Що ж тобі казати? Це отак я вигріваю на собі гарбузове насіння.

— Гарбузове? — про всякий випадок недовірливо поглянув на матір, — чи не дізналась вона про мою розмову з Юхримом, а тепер і підсміюється наді мною? Бо в нас і дома, і в селі ніколи не переводилась насмішка і перець на язиці.

— Тож сказала, що гарбузове.

— Воно захворіло чи як, що треба вигрівати? — обережно випитую, щоб не попастись у сильце.

— Скажеш таке. Це для того виношую, щоб у ньому раніше прокидалося життя і щоб гарбузи були більшими. Ти ж бачив, що в нас гарбузи, як підсвинки, лежать?

— Бачив.

— Тож-бо й воно: вигрівання дуже пособляє.

Але мене не так зацікавило вигрівання, як саме насіння. От аби мати загубила пояс, то мав би Юхрим що трощити, а я читати. І закружляли мої думки навколо пояса, мов нетля біля вогню. Я знав, що це крутиться ота сама безтолоч, яка не виходить "он звідти", але вже не міг нічого зробити з собою.

І, може, довго б я мудрував біля того пояса, аби раптом не пофортунило мені: сьогодні мати

почала діставати з комори, з скрині, з сипанки, з-під сволюка і навіть з-за божниці свої вузлики. В них лежало все те, що далі зійде, зацвіте, закрасується й перев'ється по всьому городі: огірки, квасоля біла, ряба й фіалкова, безлуский горох, турецький біб, чорне просо на розвод, кукурудза жовта й червона, капуста, буряки, мак, морква, петрушка, цибуля, часник, наут, соняшник, кручені паничі, нагідки, чорнобривці, гвоздика і ще всяка всячина.

Мати радісно перебирала своє добро, хвалилася його силою і вже бачила себе в городі посеред літа, коли ноги веселить роса, а очі й руки — різне зілля. Я теж у думках забирався в горох або нахилив до себе співучі маківки, та це не заважало мені найбільше придивлятися до вузликів із гарбузовим насінням. Вони були чималі, і децицю можна було з них надібрати. Щоб не дуже старатися самому, я попросив трохи його у матері, але вона, поскупившись, дала мені лише одну пучку:

— Більше не можна, Михайлику, бо це насіння!

В її устах і душі "насіння" було святим словом. І хоч не раз вона нарікала на свою мужицьку долю з її вічними супутниками — нестатками й злиднями, проте нічого так не любила, як землю. Мати вірила: земля усе знає, що говорить чи думає чоловік, вона може гніватись і бути доброю, і на самоті тихенько розмовляла з нею, довіряючи свої радощі, болі й просячи, щоб вона родила на долю всякого: і роботящого, і ледащого.

Коли на городі з'являвся перший пуп'янок огірка чи зацвітав повернутий до сонця соняшник, мати брала мене, малого, за руку і вела подивитися на це диво, і тоді в блакитнавих очах її назбирувалось стільки радості, наче вона була скарбничим усієї землі. Вона перша в світі навчила мене любити роси, легенький ранковий туман, п'янкий любисток, м'яту, маковий цвіт, осінній гороб і калину, вона першою показала, як плаче од радості дерево, коли надходить весна, і як у розквітлому соняшнику ночує оп'янілий джміль. Від неї першої я почув про калиновий міст, до якого й досі тягнуся думкою і серцем...

Забувши за мене, мати починає тихцем розмовляти з насінням, одне вихваляючи, а друге жаліючи або навіть гудячи.

— Ой гороше, гороше, чого ти минулого літа допустив до себе черву? — докоряє вона добірним горошинам. — Гляди в цьому році не зроби такого. А ти, бобе, чому почорнів, яка журба тебе поїдом їсть?..

З двору входить дідусь, він дивиться, що робиться на столі, й посміхається:

— Почалось бабське чаклування.

— Тату, хіба можна таке казати? — аж ніби страхається мати. Їй і досі вдивовижу, що дідусь не так тримається землі, як свого ремесла.

— Не можна, не можна, — одразу ж погоджується свекор. В цей час на вулиці гуркоче підвода і коло наших воріт зупиняються вимиршавлені коні. Дідусь придивляється до селянина, що злазить з воза, і добродушно глузує:

— І ми, коли подумати, люди не прості: до нас теж міністри заїжджають!

— Які міністри? — одразу стрепенувся я, надіючись почути щось цікаве.

Дідусь тицяє пальцем у вікно:

— Бачиш он дядька в постолах, що відчиняє ворота?

— Бачу.

— Це і є міністр.

— Таке скажете! — сміюся я.

— Ти не смійся — справжнісінького міністра бачиш, — запевняє дідусь.

— Кажіть! Хіба я не читав і не бачив у журналі "Нива", якими були міністри?

— А про таких не читав, і в журналах їх не друкували. — Дід виходить з хати, а за ним вибігаю й я, бо ж не кожний день до нас приїжджають міністри, якщо не вигадує дідусь.

Незнайомий розумноокий селянин сердечно здоровкається з дідом, питається про його здоров'я, а далі мова йде про погоду й озимину, про невідомих мені людей, про розруху, голод на Півдні, політику, бандитів і загрянцю, яка все неситим оком поглядає на нас. Ні, з якого боку не придивись, не схожий дядько Стратон на міністра. Нарешті він питає діда, чи той не доведе йому до пуття дерев'яного плуга.

— Дерев'яного? — перепитав дідусь.

— А де ж на залізного розживешся? — нахмурився дядько Стратон. — Пішло тепер усе залізо на смерть людську, а на життя нічого не залишилось.

— Це правда, — зітхає дідусь. — Де тільки не лежать наші діти з залізом у грудях...

— Трьох братів мав і ні одного не дочекався з війни. Найстарший аж у Франції загинув. Та журба журбою, а орати-сіяти треба.

Ми підходимо до воза, на якому лежить саморобний плуг. І корпус його, і граділь, і колішня — усе зроблено з дерева. Я уперше бачив такого химерного плуга.

— Рідке жито, — по-своєму говорить дідусь. Усе, що не подобається йому, він зве рідким чи безкорінним. — Хіба у вашому селі нема доброго майстра?

— Такого, як ви, немає. Дай комусь, то він з дерева наробить трісок, того й приїхав до вас.

— Доведеться пособити чоловіку, — трохи зневажливо махає рукою на плуга дідусь. — Леміш і чересло знайдуться в тебе?

— Лемеша не маю, а чересло, може, з австрійського багнета зробити? Він з доброї сталі варився.

— Бодай нечисті їх на тому світі в смолі варили, — когось кляне дідусь. А я знаю, що це стосується імперіалістів і мілітаристів, тільки не знаю, яка між ними різниця.

Коли дід пішов у майстерню розшукувати щось на леміш, я тихенько сказав дядьку Стратону:

— А дідусь, як ви приїхали, хотів посміятися з мене... — і замовкаю.

— Як же він хотів посміятись? — здогадався запитати мене дядько Стратон.

— А ви не будете сердитись, коли скажу?

— Та, мабуть, не буду.

— Він казав, що ви були аж міністром.

— Таки був аж міністром, — посміхнувся чоловік і поглянув на свої постолі.

Я пильно дивлюсь на нього, але не схоже, щоб наді мною глузували.

— І де ж ви тоді були міністром? В Санкт-Петербурзі?

— Та ні, трохи ближче, — мружиться дядько Стратон.

— Тоді у Києві?

— Ні, ще ближче, — грають очі і всі дванадцять золотистих цяток, що весело розмістились на чоловічках.

— Тоді у Вінниці? — зовсім розчаровано дивлюсь на дядька Стратона.

— Іще ближче: у своєму селі!

— І що це за мода пішла в дорослих — обманювати малих, — кажу я ображено й, махнувши рукою, повертаю до хати. Але на моє плече лягає цупка рука дядька Стратона.

— Почекай, неймовірнику, ніхто й не думав тебе обманювати. Я суццю правду кажу тобі, хлопче. То по столицях жили панські міністри, а ми були мужицькими.

— І ви були з ними заодно?

— Ні, ми були проти них.

— А в що ж ви зодягались?

— В те, що мали: одні в кожухи, другі — в киреї, треті — в свитки, четверті — в чумарки. Хто мав чоботи — носив чоботи, а хто й у постолах ходив.

"Скільки світа, стільки й дива!" — сказала б на це моя мати.

— І за кого ви були? — питаюсь я далі.

— За свою селянсько-бідняцьку республіку.

— Вона великою була?..

— Троє сіл і два хутірці. Та німці, австріяки й гетьманці мали з нами клопіт: ми нікого не пускали до себе, поки нас не розбили. А як розбили, то ліси стали нашою республікою.

— А тепер ви, дядьку Стратоне, вже не міністр?

— Ні, тепер я комбідчик, — весело сміється дядько Стратон. Таки, видать, він анітрохи не журиться, що позбувся свого міністерського звання, не так, як дехто тепер.

З дядьком Стратоном ми прощаємося вже друзями, він запрошує мене приїхати з дідом у їхнє

село. Там і досі стоїть хата, де збирались усі мужицькі міністри, а їхній прем'єр-міністр тепер головує — аж у повітовій споживспілці.

Тільки дядько Стратон поїхав додому, до нас надійшов титар. Дідусь говорить, що він тлустий, мов гуска восени, а ходу має качину. Згадавши це, я одразу веселію, а титар, ворущачи капшучистими губами, підозріло зиркає на мене. Далі, смиренно зітхаючи, він одразу починає нарікати на тонке діло — політику. Церковний староста вважає себе неабияким політиком, бо заглядав у газету, яку випикує піп, і навіть вихопив з неї десяток не зрозумілих ні йому, ні людям слів та й ліпить їх, де треба й де не треба. Від міжнародностей він переходить на гас і сіль, яких не докупишся тепер.

— Чи то за більшовиків парадоксально море пересохло, чи ту сіль Антанта по тезисах до буржуазії вивезла? — цюкає і цюкає своє.

Але й дідусь теж делікато вцюкнув його:

— А ви так зробіть по тезисах: воли — у віз та й парадоксально до моря. Там усе визнаєте, ще й солі додому привезете.

Титареві не подобається, що дідусь перехоплює його вченість, і починає говорити без неї:

— Поїдеш по шерсть, а вернешся стриженням, бо таке врем'я: ніде нема ніякісінького порядку. Та як він може бути, коли тепер не те що солі — навіть народу не стало.

— Та схаменіться, чоловіче! Чого ви такі смутки висипаєте серед білого дня? — почав дід совістити старосту. — Де ж це, по-вашому, подівся народ?

— Попитайте про це в більшовиків. То колись усі були люди, а тепер стали — куркулі, середняки і злидні.

— А за помазаника божого ви не бачили злиднів? Чи тоді навіть кози в золоті ходили?

— Кози тоді не ходили в золоті, — відводить на смішку титар, — але що було моїм, то було моїм, а тепер ніхто не добере, де моє, де твоє, а де наше. Он уже Себастьян комбідчикам нарізав льцовщину, то чи не буде йому, як зміниться власть, нарізки на одному місці?

— Все може бути, — погоджується дідусь. — Іноді навіть за довгий язик буває сяка-така нарізка на іншому місці.

— Та я не проти, щоб нарізали льцовщину — то поміщицька земля, — хитрує титар. — А от як предківську почнуть різати...

— Далеко наперед ви пустили кури... з якимсь ділом чи з політикою прийшли до мене?

Титар насуплюється, крутить головою і зітхає:

— Та треба зробити круг коліс, тільки така у мене бідність...

— То чом ви в комбід не запиштесь? Там потроху допомагають незаможникам, — глузує дідусь, а обличчя титаря береться сизуватим рум'янцем.

В цей час на порозі стала мати. Вона окинула поглядом подвір'я і пішла до сусідів. А мені цього тільки й треба: я одразу дзиг до хати розшукувати гарбузове насіння. Воно, чекаючи свого часу, лежало на комині. Видивившись у вікна, я розгорнув обидва вузлики й у тривозі

подивився на добірні, обведені обідками зерна, що дихали прозорою і легкою лускою.

І чому тепер не осіння пора, коли гарбузи б'ють прямо об землю, а потім з їхніх золотистих пазух вибирають слизьке насіння? Хто б тоді помітив оті чотири склянки, які треба занести Юхриму? А от як зараз?.. Вузлики ж чималенькі. Може, якимось усе й обійдеться? Я знаю, що мене варто за такі думки відбатожити, але не можу перебороти спокуси.

Скочивши на долівку, взяв із мисника гранчасту склянку і, холонучи, почав на печі наміряти насіння — дві склянки в одну кишеню, дві — в другу. Воно мені здалося напочатку пекучим і важким, наче каміння. Далі залишилось навхрест зав'язати вузлики і покласти точнісінько так, як вони лежали. Коли я знов опускаюся на долівку, з божниці на мене строго дивиться і свариться пучкою сивий бог-отець — єдиний свідок мого гріхопадіння.

З острахом і невеселою радістю, що пробивалася крізь усі тривоги, я вискочив на весняну вулицю, де кожна калюжка тримала в собі клапоть сонця. Воно зараз на всі боки мірками розсипало тепло, розтрушувало проміння, і в ньому так веселіли блакитнаві хатки, наче хтось запрошував їх до танцю. Під тинами вже вилазила кропива й дурман, а над тинами набухала й прозорилась глеєм вишнева брость. Думаючи про своє, я виходжу на другу вулицю і в цей час збоку чую неласкавий чоловічий голос:

— Бог дасть, жінко добра. Бог! Він багатший за нас. Ці слова приглушує гарчання собаки і важкий брязкіт ланцюга. Я оглядаюся на подвір'я, обнесене глухим високим частоколом, де затих голос чоловіка, щоб його продовжував собачий гавкіт. Крізь нього я чую ще із сіней:

— Звідки ж вони?

— Та ніби з Херсонщини, — байдуже відповів перший голос. — Швендяють усякі, а ти подавай і подавай, як не скибочку, то картопельку.

— Коли вже цей роззор закінчиться?

З двору наполохано виходить у рам'ї, у розтопаному взутті глибокоока, ще молода жінка, її погляд шукає землі, а розгонисті брови летять угору. Збоку до неї тулиться босоногий без картузика хлопчак, їхні страдні, виснажені обличчя припали темінню далеких доріг і голоду. Жінка зупиняється навпроти мене, потрісканими пальцями поправляє хустку, а в її чорних очах закипають темні сльози...

Я й досі пам'ятаю того, хто пожалів її материнству, її дитині скибку насущного хліба. Це був багатий і богомільний чоловік, через руки якого проходили голодом пригнані катеринки, петрики, золоті імперіали і срібні карбованці з великими головами дрібного царя. Я й досі пам'ятаю опасисту постать цього дукача. Він мав святовиду голову й бороду, в нього завжди добре родили поля, луки, лісові загороди — і тільки під перелогом лежала одна душа. Лише тому, що він уже помер, не називаю його імені...

Жінка, схрестивши руки на грудях, боязко озирнулась, шукаючи дворища, яке б не оцирилось на неї собарнею, а дитя недовіжливо, спідлоба дивилось на мене. На його тонкій шиї похитувалась заважка голова, що вершилась збитими хмелястими кучерями. І тут я згадав про своє насіння. Вийняв жменю і подав малому. Він обома ручатами схопив зернята, а потім поглянув на матір. Та кивнула головою і зітхнула точнісінько так, як іноді в недобру годину зітхала моя мати. Потім я висипав у поділ сорочечки хлопчача насіння з однієї кишені і взявся за другу. Але жінка зупинила мене.

— Спасибі, дитятко, не треба більше, ой, не треба, — прихилила до мене скорбні очі, розгонисті

брови, і я на своїй щоці почув дотик її уст і сліз. — Хай тобі, дитино, завжди, завжди добре буде поміж людьми.

Мене так вразили її сльози й слова, що я теж мало не заплакав з жалю...

А може, то не жінка, а моя глибокоока селянська доля тоді прихилилася до мене!?

Вона, ще раз обвела мене своїм скорбним поглядом і пішла з дитям прямо на мою вулицю. Між вишняками раз і вдруге майнула її хустка — і вже нема ні жінки, ні її глибоких очей, ні дитяти з хмелинами кучерів. А я, наче з сну, виходжу з людського страждання і довго дивлюся йому вслід.

З подвір'я дукача виходить довжелезна чорна свиня, на її шиї погойдується дерев'яна колодка. І на ній, і на морді, і на ратицях свині гусне картопляна товч.

"А ти подавай і подавай, як не скибочку, то картопельку", — знову заскрипів голос дукача, і я з огидою пішов од височенного частоколу і глухих воріт...

А от куди мені далі подітися? Чи повернути додому, чи йти до Юхрима Бабенка. Може, й розщедриться він і за дві склянки насіння дасть почитати книгу? Догнав чи не догнав, а побігти можна.

І я вже біжу з вулички у вуличку, а назустріч мені вітрець кидає зелені вербові галузки і сонячне снування, що ворухиться в гіллі.

Юхрима я застаю на другій половині хати. Зараз він уже не в галіфе, а в буденних потертих штанях сидить на лаві і вказівним пальцем правої руки вибиває не то стогін, не то гарчання із балалайки, ще й допомагає їй ногами і співом:

Отчего ты карапет,
Оттого, что денег нет.
Отчего же денег нет?
Потому, что карапет.

Біля Юхрима на столі стоїть велика, як горнятко, чорнильниця, з неї стирчить товста з обгризеним кінцем ручка, а осторонь од них лежить кілька списаних аркушів паперу. Напевне, Юхрим і зараз "строчить" якийсь матеріал, а щоб краще строчилося, він ще й музикою бавиться.

Побачивши мене, старий парубок відкинув чуприну набік, оголив набухлу жилу на чолі й засміявся:

— От і гарбузове насіння, соббражаю, само по всіх параграфах прийшло до хати! Вгадав, пуцьверінку?

"Чого йому так сподобалось звати мене пуцьверінком?"

Юхрим бачить, що я мовчу, перепитує:

— Вгадав?

— Трохи вгадали — пробурмотів я.

— Чого ж трохи? — дивується парубок.

— Бо так вийшло.

— Що ж у тебе вийшло? Не чотири склянки, як вище скааато було? — округлились Юхримові очі.

— Тільки дві.

— Тоді ти теж трохи не вгадав: з цього пива не буде, натурально, дива! — насупився Юхрим, мотнув головою і знову почав мордувати балалайку.

— А може, ви решту до осені почекаєте? — слово в слово повторюю мамині слова, коли вона згинається перед крамарем з містечка.

— Іч, який він кебетний! Восени я сам понятія знайду, де брати насіння, — безжалісно відрізає старий парубок, не дивлячись на мене.

То що мені залишається робити? Чи слухати біль і вищання струн, чи "бувайте здорові" й через поріг? Я надіваю картузик, обертаюсь і клацаю клямкою.

— Почекай, пуцьверінку! Дай подивлюся, що в тебе за насіння! — раптом так репетує Юхрим, наче я оглух від його музики. Він підходить до мене, запускає руку в кишеню, кидає насінину до рота. Вона тільки хруснула, і вже одна шкаралупа поповзла з окантованої губи на Юхримове підборіддя. — Нічого, лускати, натурально, можна. То я, де вже моє не пропадало, дам тобі за нього почитати казки. А "Пригоди Тома Соєра" візьмеш, коли розбагатієш. По руках?

— То давайте свою! — одразу веселішаю я.

Юхрим подає видовжену долоню, я б'ю своєю по ній і примовляю:

— За "Пригоди Тома Соєра" — дві склянки тепер і чотири восени.

— Не будь циганською дитиною, — припиняє торг Юхрим. — Кожна книга має в свій час свою ціну.

— А може, ви мені дасте "Пригоди" хоч на один день?

— І не проси, і не моли! — вперся Юхрим, наче кілок в огорожу. — Береш, натурально, казки?

— Беру, натурально, — ще раз ляпаю по руці парубка. А він витрушує з моєї кишені насіння, потім з укованої залізом скриньки дістає книжку ще й великодушно примовляє:

— Бери та знай по всіх параграфах мою добрість. За скільки ти прочитаєш казки?

— Днів за чотири.

— Тоді в неділю і принось. Не забудеш, що в неділю?

— А хіба ви в неділю не підете на гульню?

— Зранку до обідні, натурально, буду вдома. Пам'ятай: не принесеш в пору, буде бідним твоє офіціальне місце, — злішає його вид, наче я вже встиг утаїти книгу...

Побоюючись повернутись на материні очі (а що, як вона кинулася до насіння і тепер тільки й чекає мене?), я подався в долинку до Штукового ставочка, де вода розгойдано гралась у

піжмурки з сонцем, хмарами, тінями і вітерцем. На ній інколи скидалася риба і розкручувала кола аж до самої кладки, що одним кінцем трималась на з'їждженому колесі, а другим — на березі. Зараз ніхто не прав шмаття, тому я витягнув кладку, зручніше вмонтував її на пісочку і взявся за читання. Знизу мене охоплював світ казки, а зверху — казки весни. І так мені добре було в їхніх обіймах, що я й незчувся, як сонце поволеньки перейшло на другу половину неба.

Тільки тоді я з острахом подумав про домівку і, щоб уникнути лайки і нарікань, прикинув, що варто пошукати в долині щавлю на борщ. Гляди, за це ще й похвалять тебе, якщо... І знов гарбузове насіння почало лізти в голову. Коли неспокійна совість, то нічим її не обманеш...

Напакувавши повну кишеню молоденького щавлю, я вже трохи безпечніше пішов додому. Ось і наша хата. Що тільки в ній жде мою збитошну голову? Зараз я не дуже стараюся з розгону перескочити перелаз, а застрягаю на ньому, видивляючись, що робиться на подвір'ї, городчику і в садку. Між яблунями снує бабуся і її тінь. Обличчя в бабуні зараз таке, наче вона молиться. Це тому, що вона дуже любить сад, доглядає і уболіває над ним, кожна в ньому нащепа міцно перев'язана стьожками, видертими із рукавів її сорочок. А в катразі, прихилившись до дерева, щось майструє дід, кашкет спав з його голови, і тому вітрець, як хоче, бавиться старою поріділою чуприною. Та ось дід помічає мене, спочатку дивується, а далі чмихає:

— От і пропажа об'явилася! А ми думали, що тебе десь шкуролупи вхопили.

— І нащо таке несусвітне було думати? — веселію, бо не схоже на те, щоб гриміло і блискало наді мною.

— Де ж ти на цілий день запропастився? Хіба так можна, дитино? Я виглядав, виглядав тебе, а далі й журитися почав.

— Е?

— От тобі й "е". Хоч би, очмано, кому сказав, куди йдеш. А я тобі щось зробив! — дідусь викривлює свої великі напатлані брови і вже добряче посміхається.

— І що ж ви зробили? — наперед починаю радіти.

— А що ти просив?

— Вітряка.

— І що я сказав тобі?

— Казали, що попросиш, те і зроблю, бо в мене такими онуками поле не засіяне, — точнісінько повторюю дідові слова, бо вони сподобались мені.

— Бач, як запам'ятав! — сміється дідусь, потім знімає дашок свіжесенького вулика і виймає звідти справжнього вітряка. Але якого! На його покрівлі розправив крила і гордо підняв голову молодий лебідь. Здавалося, він от-от одірветься від покрівлі і злетить у небо.

— Ой, як славної — вирвалось у мене.

— Славно, кажеш? — радісно перепитує дідусь.

— Дуже гарно.

— Для тебе ж старався, — віддає мені іграшку дідусь. — А тепер біжи до хати.

— А як мама? — питаюсь і з опаскою поглядаю на вікна.

— Так, як завжди: спочатку сердилась, а потім занепокоїлась і бігала до сусідів питати про тебе. Іди.

Я тихенько відчиняю хатні двері, що знадвору пахнуть горобом і макухою, а з хати — хлібом і калачиками, які стоять у нас на всіх вікнах. За столом біля вузликів я знову бачу схилене обличчя мами. Вона вдивляється в якесь насіння і щось пошепки говорить до нього, напевне, просить, щоб гарно зійшло і вродило. А найближче до матері лежать вузлики з гарбузовим насінням. У мене одразу похололо всередині й нашорошилися вуха. Я вже хотів було податися назад, та в цей час мати побачила мене.

— Нарешті, — сказала вона з докором. — Ох, діти, діти... — підіймає над голубінню очей чорні вії, од яких тіні падають аж на вилиці.

— А я, мамо, щавлю на долині назбирав! На цілий борщ буде!.. — одразу хочу на щось інше звернути материні думки й вивертаю на лаву все, що є в кишені.

Але яка невдача: разом з щавлем із кишені вилетіли дві гарбузові насінини і впали на долівку, мов срібні гроші. Я злякано поглянув на матір, та не побачив гніву на її обличчі. Вона рівно, трохи сумовито, запитала мене:

— Михайле, ти насійня із цих вузликів давав хлопчику з голодного краю?

— Із цих, — похнюпився я, підпираючи спиною двері. Мати повела устами, з яких не сходив смуток, і довго-довго мовчала. Краще б вона почала гримати, гніватись, нахвалятися, тоді я мав би якесь право гайнути з хати. А так хто знає, що його робити?

— То й добре, синку, що давав, — нарешті чую її голос. Вона, роздумуючи, далі вже говорить не мені, собі: — Бо хто й пособить у світі бідному чоловіку, хто дасть йому скибку хліба чи ложку борщу? Ніхто, тільки такий самий злидар.

У мене од її слів аж дрогнуло все усередині.

— Мамо, а звідки ви про хлопчика знаєте?

— Була в нас та жінка зі своїм дитям. Я нагодувала їх, бідолашних, дала хлібинку в дорогу. А як ця жінка хвалила отого хлопчика, який дав їй Івасику насіння. Я догадалася, що це ти, збитошнику, але нічого їй не сказала... Ох, Михайле, Михайле, і що з тебе тільки буде?..

— Може, щось таки буде, ви не дуже крепко журіться мною, — кажу так, як чув од дорослих, підходжу до матері, прихилиюсь до неї, а вона зітхає і гладить рукою мою нерозумну голову...

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

На човнику й веслі від нас від'їхав травень. Він прихопив із собою сині дощі, зелений шум та солов'їний спів, і в село, через тини, заглянуло літо.

Так, наче казку, говорить моя мати. Ще вона каже, що найбільше див у світі робиться влітку на світанні, це саме тоді, коли мені так хочеться спати. От і зараз, насурмонений і заспаний, я стою посеред хати, не знаючи, де й що шукати. А матір, уже оброшена, прийшла з городчика та й лагідно-лагідно кладе мені на плече руку, а очима показує на розчинене вікно й таємниче питає:

— Михайлику, ти нічого не чуєш?

Дід, глянувши на матір, пускає посмішку в бороду й мовчить. А я дивлюсь на сизий від роси городець, на розпатлані дерева саду, на віхті туману, що плутається між їхніми кронами і землею, на ледь-ледь окреслені стріхи, прислухаюсь до всього, але чую тільки вранішню журбу роси.

— Не чуєш, як літо пішло нашим городом? — дивується мати.

— Ні, — кажу я з жалем, але враз уявляю собі, як десь неподалік у квітчастій, кинутій на плечі, хустці широко бреде туманом літо, і од мене зразу відлітає сон.

— Ось ходімо подивимось хоч на його сліди, — так само таємниче говорить мати, і ми виходимо з оселі, мати посміхаючись, а я позіхаючи. Біля самого порога з нами вітається аж задимлена росою вишня. — Ось бачиш, сьогодні літечко торкнулось руками до ягід, і вони почали паленіти.

Я дивлюсь на вишні, і в них справді то тут, то там паленіють розпухлі щічки. А мати вже показує, що на покручі гороху з'явився ще сонний перший цвіт, а на ранній груші шаріють грушки, оті, що віясто придивляються до землі. І все це диво зробило літо за одну-однісіньку ніч та й пішло собі далі, щоб на світанні, коли я сплю, знову заглянути до нас. Як би мені припильнувати його?

— Добрий ранок, тітко Ганно! — біля перелазу з'являється попова наймичка Мар'яна, її високі здивовані брови, і красиві вінчики вій, і ранково сині очі, і вогкі, напіврозкриті уста чайть у собі стільки молодечого завзяття і радості, що й мені, соньку, стає веселіше.

— Добрий ранок, непосидо, — посміхається мати. — Куди так зарання чешеш?

— До вас. Можна?

— То чом не можна?

Мар'яна, майнувши важкими косами, по-хлоп'ячи перестрибує перелаз і одразу ж оглядається, чи не зачепилась спідницею. Ні, все обійшлося. Вона підбігає до матері, чоломкається і подає щось загорнуте в пілочку.

— Це що за напасть з самого ранку на мене? — жартуючи, дивується мати.

— Не напасть, а попівські з панського тіста марципани, — сміється Мар'яна, аж висяюючи зубами.

— Ой гляди, дівчино, перепаде тобі на бублики за ці марципани. Ти ж знаєш вдачу нашої попаді: все шкварчить, наче яєчня на сковороді.

— Не бійтесь, не зубожіє вона. Правда, Михайлику? — наспівне говорить дівчина і змовницьки підкидає високі здивовані брови.

— Авжеж, правда, — охоче погоджуюсь, бо Мар'яна дуже подобається мені та й у пілочці щось смачно пахне.

— Які в тебе квіти гарні, — придивляється мати до рукавів Мар'яниної сорочки.

Дівчина зраділа від похвали і довірливо сказала:

— Бо так чогось хочеться гарного в світі і для себе, і для людей, — та відразу ж спохватилась, чогось засоромилась і з жалем кивнула на мене: — Раненько ви його, малого, будите.

— Раненько, — якось змовницьки подивилась мати на дівчину, — бо все хочеться показати йому, як удосвіта по селу ходять літо.

— Хіба що так, — похитала головою Мар'яна і чогось зітхнула. — Ти, Михайлику, й досі не бачив літа?

— Не бачив, Мар'яно.

— То ще побачиш: твоє все попереду. Ти сьогодні пасти в ліси чи на перелогі збираєшся?

— Куди дідусь скаже.

— Катай у ліси. Знаєш, де Якимівська загорода?

— Чом не знаю.

— Там біля загороди попасеш конягу, а в загороді нарвеш собі черешень.

— Еге, нарвеш, коли вони ще не достигли.

— Достигли.

— Та не може бути: учора скільки лісу збродив — і скрізь одні зеленухи.

— То були, Михайлику, видать, чорні черешні, а до білих, ранніх, уже торкнулося літо. Ти не бачив, які вони в Якимівській загороді? Великі-великі, а щічки з одного боку підрожевлені. Поїдеш?

— Поїхати — не штука, — засумнівався я. — Та чи не перепаде мені за ті черешні?

— Не бійся: я вчора сказала дядькові Якому, щоб він тобі дозволив нарвати черешень, бо подумала, що ти не відмовишся од такого діла.

— От спасибі, Мар'яно!

— Спасибі не відбудеш: принесеш мені кілька найкращих ягідок на сережки, — показала на вухо, засміялася і тихіше заговорила до матері: — Аби ви знали, тіточко, який мені сьогодні сон приснився!

— Розкажи — знатиму.

Над синіми дівочими очима зворушливо затріпотіли вії:

— Сниться мені, наче я в своєму селі і в своїй хаті вимішую вдосвіта діжу, а до мого вікна підійшов місяць вповні й придивляється, що я роблю. В цю часинку до хати заходить моя тітка і питається :

— Кому ти, Мар'яно, місиш діжу?

— А я тихенько їй: "Оцьому місяцю ясному..." Що ви скажете на таке диво?

Мати посміхнулась так, що радість і смуток затріпотіли на її устах і зморшках, що йшли від них:

— Скажу тобі, Мар'яно, що скоро ти міситимеш діжу не попаді, а своєму місяцю.

— О, таке й придумаєте, — засоромилась, спаленіла дівчина, а в ямках її заграла радість.

— Хай тільки ясно світить тобі твій місяць, — зітхнула мати. Дівчина припала до неї, щось зашепотіла на вухо, а потім похопилась:

— Побіжу, бо, може, прокинулася моя попадая і вже кричить із постелі: "Кохвію!"

— І де вона його тепер дістає?

— Зрідка в перекупщиків, а то з сушених жолудів мелемо. Пани і свині любляють їх, — засміялась і, наче вітер, вихопилась із двору.

— Віхола, та й годі. І де вона в бога зростає ця краса, і кого вона виворожить собі? — посміхнулась їй услід мати, а далі зажурилась: — Коли б їй трапилась хороша пара. А то, не дай бог, попадеться казна-що й розтопче молодий вік, наче квітку на дорозі.

Не знаю чому, але мати моя завжди вболівала над долею наймичок, убогих дівчат, особливо тих, що виходять заміж у чужу сторону. Тому й молодість майже щодня маяла косами в нашій хата. Яких тільки пісень не переспівала вона з моєю матір'ю, яких тільки таємниць не розказала їй. Навіть у недоброї пам'яті тисяча дев'ятсот тридцять сьомий рік, коли над моєю, тоді кучерявою, головою нависло нещастя, мати, як могла, удень втішала мене своєю і дівочою піснею, а вночі при зорях плачем молила долю, щоб вона була справедливою до її дитини...

— Мамо, то я поїду сьогодні в Якимівську загороду.

— А не заблудиш, сину?

— Я ж казав, що дорогу знаю.

— І звідки це знаття? — дивується мати. — Я сама, надійсь, не трапила б туди.

— Жінки чогось погано запам'ятовують лісові урочища, — кажу трохи спогорда, а сам і не признаюся, що не раз губив дорогу в лісах. Та я їх так люблю, так зріднився з ними, що навіть колишні прикросці тепер згадуються з усміхом.

А була ж у мене одна пригода, про яку й досі нікому не казав. Перед зеленими святами довелося мені повести Обмінну на ніч у ліси. Знаючи норів нашої шкапи, я дуже спасався, щоб вона кудись не забрела в спаш або не прибилась у чийсь загороду. Тоді хтось займе її — і шукай вітра в полі. Тому я домудрувався зробити ось так: довгий вуздечковий повід прив'язав собі до ноги, насунув картуза на вуха й ліг спати. Обмінна попасається, потроху тягне мене за собою, а я то прокидаюсь, то знов засинаю. І треба ж було, щоб вона світанням чогось схарпудилась і гайнула в туман, волочучи мене по землі. Поки я, вдарившись об кілька пеньків, скочив на ноги, з моїх очей, як з коминів, розліталися іскри й підпалювали дерева. Напевне, тільки туман і роса врятували їх від пожежі. Днів зо два тоді гуділи жорна в моїй голові, але я тримався, як і належало хлопцеві...

Після сніданку я перекинув торбу через плече і вивів із стаєнки нашу вреднючу-превреднючу сиву кобилу, яка тримає в синіх очах настороженість, потаємність і той підступний вогник, що уміє одразу спалахнути злобою. Це ж треба домудритися щоб за свої гроші доп'ясти ось таку

напасть!

Ми довго-довго збиралися на бідняцького коня, а купили казна-що. Вийшло воно дивно й смішно. Коли в дідовій калитці трохи забряжчало грошенят, він, прихопивши й мене, поїхав з Трохимом Тимченком на ярмарок у ті Багринівці, де люди чомусь не полюбляли літеру "г". Замість Грицько, груша, граблі, грім вони казали Рицько, ру-ша, раблі, рім.

Ярмаркування почалося із зустрічей і чоломкання з ріднею, свояцтвом та знайомими. А через те, що мого діда знали по всіх довколишніх селах, йому не так просто було дійти до кінської торговиці — його одразу потягли в ті незаконні "дімки", де люди по-різному залишали свої гроші: одні набиралися за них веселощів, а інші — смутку. Дід саме був із тих, що купляють веселощі на душу, а рум'янці на вид. Незабаром він сидів у теплій кумпанії за столом і прямо на заіржавлені оселедці вибивав із кременю іскри ще й виводив свою улюблену:

Як продала дівчина курку,
То купила козакові люльку,
Люльку за курку купила,
Бо козака вірно любила...

А далі вже вся кумпанія, забувши за торг і незважаючи на переляканого корчмаря, співала про ту закохану дівчину, що придбала козакові за юбку — губку, за гребінь — кремінь, за сало — кресало, а за душу — тютюну папушу.

— Людоньки добрі та красні, дай боже всім довгого віку та доброго здоров'я, і нащо вам ото співати? — бідкався і хапався за перестиглі кучері зашкурний корчмар, спасаючись гостей із сільради чи комбіву. . . .

— Я і в рай не захочу, коли там не буде пісень. Бо що для бідного чоловіка найдорожче? — похитуючись, запитав корчмаря розчервонілий дід.

Той хоча й тремтів, але шельмувато посміхнувся:

— Що найдорожче, питаєте? Гроші і чарка отієї, що нежурницею називається.

— І що ти мелеш, нещасний грошолоб! — розгнівався дідусь. — Найдорожчим для бідного чоловіка є земля, вірна жінка і пісня. От чув пісню про цю дівчину? Але що ти знаєш? Налити й продати! — і дід звертався до земляцтва: — Чи тямите, якою ця дівчина була? Та в усьому світі шукайте, не знайдете такої, щоб так любила курця! Курці, курці, маєте довічний пам'ятник собі!

Всі з цим погоджувались і починали, нову пісню. А тут іще й ще надходили люди, яким дід робив то воза, то сани, то колеса, то січкарю. Від сивого, як смуток, самогону в одних з'являвся на лицьох піт, а в других — сльози. І те, і друге витиралось рукавами, а руки знову тягнулись до щербатих глиняних чарок і сушених в'юнів, які тепер заміняли тараню.

Коли, нарешті, дідусь і дядько Трохим спохватились, що їм треба купувати коня, ярмарок почав потроху роз'їжджатися.

— Та коли ж той день промайнув? — здивувався дід.

— Не інакше, як хтось узяв і вкоротив його ниньки, — переконано сказав дядько Трохим. — Є ж такі субчики, яким не тільки люди, а навіть день заважає.

— Що є, то є, нікуди їх не подінеш.

Дійшовши до такої істини, дядько Трохим і дідусь, заточуючись, вийшли з дімка і на неслухняних ногах подалися до кінської торговиці. Першим зустрівся їм гостроокий, чорний, мов дьогтянка, циган. Він попустивши повод, провів біля нас такого коня-лисунця, що все аж сяяло і грало на ньому. В діда спочатку спалахнули, а потім посмутніли очі: кінь був не по його грошам. Але дядькові Трохиму тепер уже все здавалось можливим.

— Гей, чорнобривий та чорноокий, скільки правиш за свого харциза? — похитуючись, гукнув цигану.

Той обернувся, підвів до нас коня, що перебирав копитами землю.

— Скільки правлю, хазяїне? — пожалісніли очі в цигана. — Ой, краще не кажіть, і не питайте, і не ятріть душу, бо це не кінь, а моє серце. Не стане коня — не стане мого серця.

— То нащо ж ти його на ярмарок вивів? — взялось співчуттям дідове обличчя.

— Не я його вивів — само горе вивело. Впирався бідний циган руками й ногами, а лихо здолало й повело його в своїх поводах...

— Послухайте цього окривдженого брехунця, він ще й не таке нахурчить, — п'яненко засміявся дядько Трохим. — Скільки ж ти, гармидерний, ломиш за своє серце?

— Нащо кому здалося обкрадене циганське серце, — зажурився продавець і віями, як млинками, погасив хитринки в очах. — А за коня правлю п'ятдесят золотом чи сріблом.

— Ого! — тільки й зміг сказати дід, бо в його калитці лежали одна золота п'ятірка і шість карбованців сріблом.

— А яку ви, господарю найдобріший, покладете ціну за цього красюка? — Циган картинно напівобернув коня, щоб ми всі побачили його лебедину шию, офіцерську кокарду на лобі і ті очі, що оксамитились синім сполоханим надвечір'ям.

— Не будемо класти ми ціни, шукай, чоловіче, маєтніших купців, — з сумом сказав дідусь.

Але цигану, видно, хотілося поторгуватись. Він жевжикувате повів очима й плечем:

— А все-таки: скільки б ви дали?

— Скільки? Десять карбованців! — одчайдушне рубонув дядько Трохим, рука в нього зараз була така важка, що повела його всього набік. Це здивувало чоловіка, він підозріло поглянув на кулак і тільки сказав: "Ти диви".

А циган, одразу позлішав, крутнувся і вже через плече кинув необачному покупцеві:

— Завжди на ярмарку знайдеш двох дурнів: один дорого просить, другий дешево дає.

— От злязичне сім'я, ще патякає! — дядько Трохим посварився кулаком циганові в спину і вже обережно опустив його донизу.

Ми довго товклися поміж кінями, але чогось путящого за наші гроші не можна було купити. Нарешті, коли вечір почав падати на село, а хміль зовсім розібрав діда й дядька Трохима, вони зупинились перед сивою з прогнутим хребтом шкапою, її тримав за уривок цибатий і теж

п'яненко, у вилиці шапці селянин. На його довгі вуса напірав червоний, як перчина, ніс, а з щік вибивався жовтавий намережаний прожилками рум'янець.

— Скільки цей рисак править? — запитав дядько Трохим, заглядаючи шкапі в зуби. Та люто вищирилась і ледве не відхопила дядькові пальця.

— Бачите, який це рисак!? Огонь, а не кінь! — повеселішав довговусий, ховаючи від покупців здрібнені і налукавлені хмелем очі.

— Тільки тельбатий цей огонь, наче гітара. То яку йому ціну поклали? — вже обережніше підійшов до шкапи дядько Трохим.

— Усі ваші гроші! — не думаючи, випалив цибань.

— Як це всі? — здивувався дідусь. — Ще ніколи не чув такої дивовижної ціни.

— То чуйте!

— Та він п'яний, і ціна його п'яна, — ледве повернув язика дядько Трохим.

— Я п'яний?! — обурился чоловік. — То ви п'яні, як чопи в сивушних барилах.

— Нікого тут, чоловіче добрий, нема п'яного, — примирливо сказав дідусь. — Ми всі тверезі, й ноги наші, хвалити бога, тримаються землі.

— Авжеж, землі, — погодився цибань і хмільно поторгав землю ногою.

— То скільки ж за вашого коня?

— Усі ваші гроші, усі до копійки.

— Може, в нас тільки й є, що самі копійки, — засміявся дідусь.

— Не дуріть голови. Я бачу, з ким маю діло, і калитку у вашій кишені теж виджу. — Він навіть тихенько мугикнув: — Ой, видить бог, ой, видить творець, що вкрав мужик жита корець.

Дід хотів було підтягнути колядку, але згадав, що таки треба вести торг, і сказав:

— Коли так, а не інакше, то залиши, чоловіче добрий, один карбованець на розвод і могорич.

— На розвод? — задумався селянин і поліз рукою до облісілої шапки. — Це можна, бо кожний чоловік повинен мати щось на розвод. Давайте руку й калитку.

Дід, дивуючись з такого незвичного торгу, вийняв калитку, розшморгнув її, але чогось на хвильку засумнівався і тихцем пробурмотів до дядька Трохима:

— Щось воно, чуєш, дуже химерно виходить. Може, це не кінь, а кобила?

— Та що ви! Отак перебрати? — щиросерде обурился дядько Трохим. — За кого ж ви тоді мене маєте? Я коня за версту по духу чую. Я на конях усі зуби з'їв! Ви хваліть бога і всіх апостолів, що така дурничка трапилась.

Отак за десять карбованців ми розжилися на коня і поїхали додому. А вранці бабуся, яка першою навідалась до стаєнки, прийшла у хату, трясучись од сміху:

— Дем'яне, ти вже після вчорашнього хоч трохи проспався?

— Та наче проспався, і в голові не джмелить, — бадьоро відповів дід.

— Справді не джмелить? — ще більше розвеселилась бабуся. — То скажи, що ти вчора купив на ярмарку?

— Ще й питаєш? Коня! — гордовито відповів дідусь.

— Коня? — припавши до одвірка, щоб не звалитись од сміху, перепитала бабуся. — А чого ж він, твій кінь, за одну-однісіньку ніч кобилою став?

— Ти що мелеш, стара!? — ошелешено запитав дід. — Як же кінь може стати кобилою?

— Піди подивись!

Ми всі четверо чимдуж подалися до стаєнки. Дідусь вивів звідти вчорашнього коня, який сьогодні, на тверезі очі, чогось став кобилою.

— То що ти, Дем'яне, скажеш на це? — бабуся почала рукою витирати сльози сміху.

— Обмінна! — тільки й вимовив дідусь, і тут уже почали реготати ми втрьох: бабуся, мама і я.

— А він же казав, що всі зуби з'їв на конях! Прийде — утоплю! — грізно поглянув дідусь у той бік, де жив дядько Трохим, і присоромлено пішов майструвати в катрагу.

Дядько Трохим після цього довго обминав наше подвір'я. А потім, якимось врозтіч поставивши очі, прийшов до хати з хлібом під рукою і пляшкою в кишені.

— Ану, покажи свої зуби, як ти їх з'їв на конях! — одразу підсік його дідусь.

— Тут діло, казав же ж той, не в зубах. Добрий день вам... Тут, бачите, діло... — В дядька Трохима язик тепер так чіплявся за зуби, а слова так поводились, що годі було щось толком зрозуміти. Він довго, невиразно і хитромудре звалював усю провину на бідолашну голотину долю, якій чорт не вигрібає червінців, а лише капостить.

— Та помовч уже, Трохиме, — не втерпіла бабуся. — Таких мимрачів гидко й слухати: не говорить, а жуйку жує. Не долю й нечистого, а зайву чарку винувать. Через неї обезглузділи обоє.

— І вона трохи винна, хіба ж я що? Я нічого такого й не кажу, але доля теж свої колінця викидає. Чого б їй було не підійти до нас?

— Тоді не те що долі, а й тверезій людині не можна було підійти до таких чопів! — засміялась бабуня.

Посміхнувся і дядько Трохим, що до цього сидів наче в розсолі.

Утеплення ж невдахи-покупця почалось із того, що мати кинулась до печі, а дід у глиняні з квітами чарки розлив нежурницю. І вже незабаром він почав наспівувати про дівчину, яка продала курку, щоб купити козакові люльку. А дядько Трохим ще довго виправдувався перед жіноцтвом і все нападав на фортуна. Слова в нього й тепер теж вибивались поволі, але веселіше. Дядько Трохим не любив швидко ні говорити, ні працювати. Навіть коли в ставку якимось топився наш титар, дядько Трохим не одразу взявся його рятувати. Стоячи на березі, він,

роздумуючи, незрушно дивився на потопаючого. Скупий титар, бачачи, що смерть заглянула йому в очі, благальне протягнув:

— Рятуй мою душу, Трохиме... Сто карбованців дам.

— А якими грішми: сріблом-золотом чи папір'ям? — запитав дядько, знаючи титареву вдачу.

— Різними, Трохиме, — вичавив скупій.

Дядько Трохим врятував нашого свічкогаса, але ні срібла-золота, ні паперових грошей від нього не дочекався, бо тоді титаря й так було уведено в розор: дядько витягнув його на берег без чобіт. От аби він ще й чоботи вихопив, то, може, й мав би заплату од скупиндряги. На це дядько Трохим зауважив:

— То коли вам вдруге доведеться тонути, не взувайте чобіт... До нашої кобили одразу ж влипло прізвисько Обмінна, а мені довелося пасти її і приноровлюватись до неї.

Уже сонце потроху почало визбирувати росу, коли я доїхав до Якимівської загорожі. Вона була обнесена веселим свіжообструганим воринням, за ним спадисто ішла під сонце висока трава. Тут червоніли хрещики дикої гвоздики, красувався перестріч гайовий, хвалилася білими віночками ромашка і все з кимсь переморгувалась тендітна віяста метлиця. А над травною височіли безладно розкидані черешні, яблуні, груші й напатлані кислиці.

На другій половині огорожі стояли у вбогих дідівських шапках старі дуплянки й з десяток вуликів, а до них тулився свіженький курінь. Я зіскакую з коняки й раптом завмираю на зазеленій дорозі: попід тим краєм вориння, на яке густолісся кинуло тіні, співаючи, майнула жіноча постать. Накінута на її плечі квітчаста хустина, піднесені вгору руки й некваплива хода нагадали мені ранкові слова матері. Може, це й справді не жінка, а саме літо йде собі загородами, лісами і, співаючи, нахиляється до сунічників і грибовищ, підіймає руки до плодючого дерева?

Жіноча постать зникає у лісі, а я починаю придивлятися, чи не лишила вона за собою якогось сліду. Біля самої дороги проглянула розкидана купка молоденьких печериць, далі хтось розбризкав по траві суніці, а за воринням на білій черешні соковите рожевіють ягоди. Мені, може, ще довго довелося б розмірковувати про те, хто пройшов попід лісом, але збоку забринів легенький сміх.

Я обернувся. Біля самого вориння з козубом у руці стояла чорнява худенька дівчинка років восьми, очі в неї карі, з краплинами роси, рум'янці темні, а губи відстовбурчилися рожевим потрісканим вузликом і чогось радіють собі. То чому й мені не посміхнутись дівчині? Я це залюбки й роблю, примруживши очі, в які натрусилося сонця.

— А я знаю, як тебе звати, — довірливо каже дівчина і двома пальцями перебирає скляне з краплинами сонця намистечко.

— Не може такого бути.

— От і може таке бути, — показує чорнява свої рідкуваті зуби.

— Звідки ж ти дізналась?

— А зимою, пам'ятаєш?.. — пирснула вона.

— Що зимою?

— Пам'ятаєш, як спускався на ночовках з горба?.. Тепер ми починаємо сміятися обоє, хоча мені не дуже приємно згадувати, чим закінчилося те спускання. Але цього вже дівчина не знає.

— Я тоді й подумала: сміливий ти!

— А чого ж, — не знаю, що сказати, хоча й приємно стає від похвали: знайшлася таки хоч одна людина, яка не огудила мене за те спускання.

— Хочеш суниць? — простягає до мене повну козубеньку, посередині скріплену прутиком.

Хто б не хотів поласувати ягодами, але ж не личить хлопцеві брати їх у дівчинки, і я байдуже кажу:

— Ні, не хочу.

— Бери, я ще назбираю. Тут їх багато.

Тоді я збиваю в козуба вершечок і висипаю ягоди в рот.

— Правда, смачні?

— Смачні. — Нарешті пускаю самопасом у ліс коняку. — А як тебе звати?

— Любою.

— І що ти робиш тут?

— Пасіку доглядаю.

— Сама?

— Сама-самісінька, — посмутніли посіверілі уста дівчини, а бровенятка стали такими, наче хтось їх почав нанизувати зсередини.

— А де ж твої батьки?

— Мати дома пораються, а тато пішли на закладини хати. Напевне, пізно прийдуть за мною.

— А ти часом не бачила, що то за жінка нещодавно у ліс пішла? — махаю рукою на той край загороди.

— В терновій хустці?

— В терновій.

— То моя тітка Василина, — одразу прояснилось обличчя Люби. — Вона так гарно вміє співати й виводити. А дядько поїдом їсть її за пісні, щоб не принаджувала людей на голос.

— Он як! — Знову відпливла од мене казка, і жаль стало тітки Василини, яку неволить вреднючий дядько. Краще б вона була отим справжнім літом, що йде по землі й творить свої дива.

— Ти не хочеш подивитися на наш курінь? — торкає мене за рукав Люба.

— А що там є?

— Нічого такого, та мені славно, а ввечері затишно. Ти ягоди приїхав рвати?

— Звідки ти знаєш? — дивуюсь я.

— Знаю, — таємниче каже дівчина. — Хтось мені в лісі шепнув на оце вухо.

— Хто ж тобі шепнув на оце вухо?

Мої слова змили таємничість із обличчя Люби, й вона, не витримавши гри, весело пирхнула:

— Мар'яна сказала. Вона вчора у нас рвала попові черешні й замовила перед татом словечко за тебе. Правда, вона славно?

— Дуже славно, — погоджуюсь я.

— А бачив, як вона вишиває гарно?

— Бачив.

— Вона якось у нас трохи вишивала, і не дівочу, а парубочу сорочку. Мабуть, у неї вже є молодий.

— І це може бути, — кажу я трохи з жалем, бо шкода буде, як хтось забере Мар'яну і я більше не побачу її.

— А в нас дома козеня є, — дівчині все хочеться розказати мені. — Тато взимку знайшов його з перебитою ніжкою.

— А в нас автомобіль був.

— Автомобіль? — не йме віри дівчина і широко дивиться на мене. — Може, не автомобіль, а чортопхайка?

— Ні, справжнісінький, на чотирьох колесах, автомобіль, — радію, що маю чим здивувати дівчину. Та й не тільки її! Коли треба збити пиху комусь із хвальків, я завжди перемагаю їх колишнім автомобілем, що був у нас аж два дні.

— Де ж ви взяли справжнісінького автомобіля? — вірить і не вірить Люба моїм словам.

— Хай тобі тато про це розповість — він повинен знати. — Кажу так, ніби й не хочеться розповідати про торішню історію.

— Ні, ні, я хочу від тебе почути, — заіскрились оченята. — Це так цікаво.

— Тоді слухай. Торік, може, знаєш, нашим шляхом на Польщу відступало військо Пілсудського. От воно, утікаючи, й покинуло підбитий автомобіль. Коли люди сказали про це дідусеві, то він побіг до нього, наче молодий, а потім на волах привіз до себе цю машину. Тоді було нам усім роботи. Дідусь і їсти не відходив від автомобіля, бо ніколи не мав діла з такою машинерією, а розібратися хотілося до кінця.

— І не побоявся? — аж зойкнула дівчина.

— Чого ж боятись?

— А може, там чорт сидів, що тягне машину?

— Машину тягне не чорт, а мотор.

— Хто його знає, — засумнівалась Люба. — У нас люди по-різному кажуть. Ну, а далі що?

— Помордувався, помарудився дідусь біля машини, і вона ожила : запчихала, загула, затремтіла й поїхала. Вона може їхати вперед і назад. Тоді посадив мене дідусь коло себе на ремінну подушку з пружинами, й ми почали навідуватись до близької і далекої рідні. Що вже цікаво було — і не питай: люди скрізь вибігають подивитись на чудо, жінки страхаються і хрестяться, дівчата бігцем за нами лупить і на дурницю, як може, чіпляється ззаду, собаки валують, під колеса кидаються, кури й гуси розлітаються, аж пух і пір'я сиплеться, а ми з дідом так уже пишаємося і так підгуцикуємо на панському ремінні, наче все життя не злазили з автомобілів.

— І гарно було їхати?

— І гарно, і м'яко.

— Може, і я колись покатаюсь на такій машині, — замріяно посміхнулась Люба.

— І це може бути, коли не побоїшся, — зверхньо погодився я.

— А куди ж ви поділи свого автомобіля?

— У нас його хотіли на дурничку якісь шпікулянти за мило вициганити. Вони і просили, і страхали діда, мовляв, знаєте, що вам буде, коли Пілсудський повернеться? Бабуся вже було й погодилась узяти за автомобіль десяток довгих брусків солдатського мила, а дідусь сказав, що ми іще можемо білою глиною прати шмаття. Тоді на торг нагодився титар. Йому не машина була потрібна, хотів видерти ремінь із подушок. Таке вар'ятство дуже розізлило дідуся, і він сказав, що гріх дерти шкуру з чоловіка, а ремінь з машини. А титар сказав, що він більше розбирається в гріхах, аніж той, хто порізав на дрова фігури апостолів. Після цього дідусь пішов на пораду, як йому бути, до дядька Себастьяна, а далі здав машину в повіт. І за це ми маємо подяку від самої Революції.

— А в нашого діда Революція гарного коня забрала, а взамін поганого дала.

— Бо так треба було, — кажу я словами дядька Себастьяна, і дівчина погоджується зі мною, а далі згадує, що мені вже час рвати ягоди.

— Хочеш я тебе до найкращої черешні поведу? її тітка Василина зве "піснею".

— Чого ж вона її так зве?

— Бо ці черешні дуже гарні, й на них найбільше тримається роса, як на тітчиних піснях сльози.

Ми обоє смутніємо, мовчки перелазимо через вориння і травами, що оксамитяться та й оксамитяться, йдемо до тієї черешні, яка найбільше тримає роси. Вона, гінка й кучерява, лише кілька ступнів одійшла від лісу й вигойдує в собі сонце, на її гілках красуються не окремі ягоди, а цілі віночки. Ось кілька таких віночків я й принесу Мар'яні замість сережок.

— Лізь, — каже мені Люба.

— Може, й тебе підсадити?

— Не треба, я суниці збиратиму. Насушимо їх на зиму, то й простуда буде не страшна.

Дівчина зігнулась, вишукуючи в траві суниці, а я поліз на черешню. Рвати ягоди на такому дереві —любота: потягнеш віночок до себе — і в руці аж сміються мальованими щічками добірні черешні... Я й досі, згадуючи дерева свого дитинства, думаю, що мало, ой як мало наші садоводи і селекціонери дослідили багатючі скарби природи й народної селекції...

Через якийсь час до мене залетіла пісня про гайрозмай і про ту любов, яку розбили вороги. А коли віджурилася пісня, хтось під коріння деревам, а далі й на трави кинув таких веселощів, що в мене й на черешні затанцювали ноги. Я підвівся вгору, щоб розгледіти, що робиться внизу. В лісі, наспівуючи собі, на сонячній кружальці аж вививалася в танку маленька дівоча постать, їй, видати, ніяк не хотілося відходити від сонячного кола, яке підсвічувало веселі босі ноженята, і Люба кружляла й кружляла на ньому, поки не впала на землю.

— Оце ми так збираємо суниці на зиму!? — гукнув я з самого вершечка.

Дівчина, мов ошпарена, схопилася на ноги, ще раз крутнулася навколо себе, показала мені язика, засміялася і гукнула:

— Не будь вишкваркою!

— А ти не пащекуй!

— О, найшов пащекувату! — засміялася Люба. — Ходи-но краще сюди.

— Чого?

— Поможеш видмухнути вогонь.

— А нащо він тобі?

— Треба!

Я зліз із черешні й пішов до куреня. Недалеко від нього на лісовій пропаленій латці чорніли вугляки й недогарки. Люба, вже припавши до землі, так дмухала на них, що з очей текли сльози, але її старання були марними.

— Почекай, дівко, не воруши увесь попіл. Ось ми пошукаємо живого вуглячка. — Я ломачкою розворушив погасле багаття і таки знайшов, на радість Любі, вуглину, на краєчку якої ще трималася цятка вогню. До нього ми приклали сухого бересту, подмухали навперемінку, берест затріщав, задимівся і спалахнув. Тепер уже неважко було розпалити багаття.

— Ось ми й кулешу наваримо, — Люба побігла в курінь, винесла звідти казанок, таган і торбинку з пшоном, в якому ще розкошував шматок старого сала.

— І ти вмієш куліш варити? — здивувався я.

— Та чом не вмію, ось побачиш, який буде смачний, коли салом затовчу...

І справді, куліш її вдався на славу. Посідавши на землю, ми їли його прямо з казанка, я підхвалював куховарку, а вона соромливо і радісно відмахувалася смаглявою рукою, в якій тримала зачерствілий житник.

— І що тут такого: куліш як куліш! От борщ зварити — це діло трудніше.

— А ти вмієш?

— З щавлю умію, а з буряками й квасолею ще ні... А ти коли-небудь білу трясогузку бачив?

— Блакитну бачив, а білої — ні.

— А борсука?

— Теж ні.

— А я бачила кілька разів, нора його недалечке, і він вечорами висовується з неї. Вилізе, постоїть, послухає що робиться довкола, а потім починає полювати. Восени він приходять у нашу загороду ласувати кислицями.

Ми побігли подивитись на борсучу нору, а потім Люба повела мене до кислички, де зараз жила біла трясогузка.

Нерозумна пташка звила зовсім низько гніздо і тепер сиділа в ньому на яєчках. Кубельце її було таке маленьке, що увесь хвостик трясогузки звисав над ним. Почувши кроки, пташина повернула голівку до нас, вчаїлась, а в її крихітному чорному оці промайнув острах. Ми підійшли до самого дерева, але трясогузка не кинула свого кубельця.

— Ходімо, Михайлику, — тихенько сказала Люба. — Хай не тривожиться вона. Я тобі ще покажу джерельце, що пробилосся прямо з дуплавого пня...

Я й не стямився, як вечір осів на ліси і почав укладати на ніч квіти, з них то тут, то там звисали сонні метелики. Мені не хотілося так швидко прощатися з Любою, яка встигла нарвати і суниць, і щавлю, і вінок сплела і собі, й своїй подрузі.

— Приїжджай, Михайлику, і книжку гарну привозь, — попрохала, прощаючись, дівчина, в голосі її озвався смуток. — Коняка буде пастися, а ми щось читати, та й знову черешень нарвеш, не шкода добрій людині.

— Тобі не страшно самій залишатися?

— Трохи страшнувато, — обвела поглядом ліси. — Але ось-ось надійде тітка Василина або тато. А зараз я в курінь заберуся, щоб ніхто, навіть борсук, не бачив мене, — повела довгими чорними брівками, а над ними жалісно затремтіли дві сумні оборочки зморщок.

Вона провела мене за вориння, ще й рукою махнула, коли я вискочив на коняку. Проїхавши трохи, я оглянувся. Люба вже стояла біля куреня і проводжала мене очима. А в цей час від дороги славно-славно обізвалася пісня, і дівчинка радісно метнулась їй назустріч. З-за дерев, співаючи, з'явилася струнка жіноча постать, ось вона простягла руки, і в них з розгону влетіла Люба... А далі мене вже наздоганяли два голоси, що журились над долею соловейка, який не знайшов щастя ні в лісі на орісі, ні в долині на калині...

Дома всі похвалили мене за гарні черешні, бабуся назвала свого внука "нашим годувальником", а дідусь сказав, що мій чуб пахне суницями, а завтра, мабуть, запахне річкою.

— А чого річкою?

— Бо завтра я піду ловити рибу, то, може, й ти пристанеш до мене?

— Таки пристану! — радісно вигукнув я.

— От і гаразд. Тільки збуджу тебе рано-рано, коли ще чорти навкулачки не б'ються.

— Діду, а як це чорти б'ються навкулачки?

— Так само, вважай, як і люди. Тільки нечисть від стусана летить далі і аж земля двигтить під нею, — навіть не посміхаючись, пояснює дід.

— Ой, мовчи, старий гріхпроводнику. Чого навчає дитину проти святої неділі? — докірливо говорить бабуся, яка ніколи чорта не назве своїм ім'ям, а тільки — Гнатом-безп'ятком або тим, хто в греблі сидить.

— А що ж тут такого? Йому все треба знати.

— Діду, а чим будемо ловити рибу?

— Саком. Я знаю одне місце в'юняче...

— А щупаки там будуть?

— І щупаки, і карасі, і лини будуть, — лагідно говорить дід, і хороше-хороше стає мені на душі від його слів, а до очей наближається та Ведмежа долина з річечкою, куди я ще не заходив рибалити зі своїм продірявленим решетом. Дід говорить, що там колись водилось риби тьма-тьмуца. Косарі, бувало, захочуть юшки на обід, то, не довго думаючи, й пускають у діло сорочки: зав'яжуть рукава, ковнір — та й у річку. Наловлять отак рибки — і таганують собі на березі. А в ятері набивалось того карася мало не до горловини, та все такого, наче він із золота вийшов. А тепер навіть із снастю треба цілий день талапатись, щоб наловити якоїсь дрібноти.

Ми виходимо з дідом на подвір'я, оглядаємо невеликий сак, на якому завбачливо висить торба, оглядаємо довжелезний бовт, яким буде орудувати дідусь. Коли б скоріше збігла ця ніч!

— День завтра буде як золото, — дивиться на зорі дідусь і йде зі мною до воріт.

— Звідки ви знаєте?

— Зорі віщують, — і знову якась таємниця вчувається мені в дідових словах.

Одразу ж за нашою вулицею стоять, як Дунай, молоді коноплі й соняшники, за ними темно виткнулась церковця, ще далі, біля самого неба, диркає деркач, а в небі виблискує Віз. Він зовсім був би схожий на звичайний земний віз, аби хтось начепив на нього колеса, хоча б змайстровані дідусем. Притихши біля воріт і придивляючись до семи зірок, я несподівано кажу про це дідусеві, а він у подиві прикладає руку до сивих карлючок вусів і, зібравши на лобі рясні зморшки, починає сміятися:

— Оце додумався! Ніхто не почепить отам коліс, бо в небі нема стельмахів.

Тепер уже я дивуюся, бо знаю, що стельмахи є в кожному селі: і в Кусеківцях, і в Літинці, і в Зінов'єнцях, і у Вербці, і в Березці, і в Майданах, і в Руднях, і в Гутах, і в отих Тесах, що стрічають і випроводжають вас виводками дрібноти, бо тут сім'я не вважається сім'єю, коли в ній немає шестеро дітей. А через те що тут у родинах водиться не тільки по шестеро, а й по шістнадцятеро дітей, то в нас ще й досі Теси називають Китаєм.

— А чого, діду, в небі немає стельмахів?

— Бо там живуть одні святі.

— То й що? — пильно дивлюся, чи не підсміюються з мене. — Хіба святі не їздять один до одного в гості?

— Ні, не їздять — вони пішки ходять.

— Пішки? Це насправді?

— Насправді.

Мені шкода стає святих, які не знають такої радості, як їздити в гості. Це ж колеса поскрипують, а коні пофоркують, а дорога петляє, петляє то полями, то луками, то дібровами, а далі, десь понад ставом, і сільце вигулькне. А в ньому далека рідня чи свояцтво проживає, а в них і хліб смачніший, і вишні не такі оскомисті, і люди уважніші до тебе, і очі їхні так добре зоріють, і всі тебе ріднею величають і навіть підшуковують молоду...

— Діду, а святі багато ходять?

— Багато.

— А в них ноги не болять?

— У святих нічого не болять, їм добре живеться.

— А чого їм добре живеться?

— Бо вони мають у що взутися, у них є хліб і до хліба.

— А хто їм поле оре?

— Ніхто їм не оре, — вони мають хліб не з поля.

— А-а-а, в них є крамниця з булками! — враз вшолопую я, пригадуючи лавку Митрофаненка, а дід обома руками хапається за ворітницю, присідає і так починає реготати, що на вишні-лутовці прокидається півень і раніше, ніж звичайно, кличе ранок.

На сінешньому порозі з'являється бабуся. Вона ще не знає що й до чого, але теж починає — сміятися, бо ж чогось сміється її чоловік.

Я ніколи не бачив дружніших людей, як мої діди. В селянстві, та ще в нестатках, усього доводилось мені надивитись і начутись. Але жодна крихітка житейського бруду не виповзла з двору моїх дідів, недобре слово з їхніх уст не торкнулося жодної людини.

З незвичайної делікатності дідуся дивувались і потроху підсміювались наші вуличани. Де ж це видано так жалувати в селянстві жінку, як жалував він? Коли дідусь пізно повертався з роботи чи заробітків, то шкодував будити свою дружину, а сідав на призьбі коло її вікна і отут, припадаючи росою, засинав до ранку. За це не раз його сварила бабуня. Дід обіцяв, що більше цього не буде, і знову робив по-своєму.

Народились мої дід та баба ще кріпаками, побралися уже вільними і стали жити на пішаку>(* Піший наділ після 1861 року селянину, який не має тягла.). А коли селянський поземельний банк почав продавати землю князя Кочубея по сто двадцять п'ять карбованців готівкою, а в розстрочку на сорок дев'ять років — по триста карбованців за десятину, мій дід скріпив купчу

на три шнури* (* 1,1 десятини.) та й продав за них свою силу й роки. А що ж було робити, коли в хаті як не через рік, то через два скрипіла колиска і народжене життя мало йти в світ не старцем, а сівачем.

І наоралися, і насіялися, і накопилися його усі біляві сини й онуки, аж поки не взялися їх косити війни і смерть. Косила вона, не жалуючи, і залишилось тепер з усього нашого великого роду тільки двоє чоловіків...

Бабуся, пересміявшись із того, що я зморозив, заганяє нас до хати, а сама ще йде поглянути на свою втіху — садок. Кожне деревце тут посаджене її руками, й до кожного з них вона мала своє тихе слово. Було так цікаво слухати, коли бабуся, наче з ріднею, розмовляє з деревами, тому я й ув'язуюсь за нею. Але бабуся не полюбляє, щоб хтось прислухався до її розмови з садком. Тому вона зараз тільки підійшла до кількох дерев, поторгала їх руками, щось прошепотіла й незабаром повела мене в хату.

Роздягнувшись, я падаю на тапчанчик і спочатку чую слова бабусі, звернені до цариці преблагої, усердної заступниці скорбних, а далі, крізь молитву, вловлюю скрип наших воріт.

"А може, це тато приїхав?" — схоплююсь із тапчанчика і припадаю до вікна. Ні, то на воротах під зорями вмостилися парубок із дівчиною і нічутінку не журяться, що ворота скриплять і скриплять.

Я припадаю до подушки, і незабаром під слова молитви і воркування закоханих щось починає злегенька погойдувати нашу хату. То, певне, дрімота підійшла до неї і робить своє ділечко... Ось вона трохи розгорнула темінь, і наді мною зашелестіла росю пісня-черешня, з вечірнього куреня вийшла усміхнена Люба, а побіля нори, прислухаючись до лісу, насторожився борсук.

А далі в мій сон залітають лебеді, їх стільки, скільки може бути лише у сні. Вони підхоплюють мене на крила і летять своїм лебединим шляхом на широку долину, де вже з саком стоїть мій дідусь. Приклавши руку до очей, він придивляється до неба й сміється:

— Ага, припізнівся. А я вже сам трохи шук і в'юнів наловив.

І справді, на прибережнім сухопутті звиваються посірілі в'юни і, поблискуючи, вигинаються носаті щупаки...

Дідусь збудив мене, коли в небі ледь-ледь почала вибілюватися зоряна імла. Я підійшов до сака, одволожений росю, він вибивав з себе пахощі риби й водяного зілля. І раптом у нашому садку почувся шелест. Я озирнувся. Між деревами, що кутались у туман, сполохано майнула жіноча постать і зникла за ворітцями в городах.

"Невже це літо зупинилось було біля нашого саду та й пішло собі до інших людей? — завмер я на місці. — Але чого воно було таким схожим на Мар'яну?.. Навіть хустку так розправило, як Мар'яна". Та яких тільки див не зробить літо? Про це найбільше знає моя мама...

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

За хмарами-хмарами куталось сонце; воно зрідка опускало під краї неба імлаві просвітки, і тоді земля трималась на них, мов колиска. Навколо тихо бринів золотий півсон передосіннього степу. Здалеку, наче по блакитній воді, поволі пропливав приломлений до плуга орач, а за ним, біля самого неба, вітряки намотували на свої крила бабине літо і час...

Я і досі завжди з хвилюванням входжу в передосінню золотисту втому полів, я і досі не можу

спокійно дивитися на останні, сизі від негоди, вітряки, на ці добрі душі українського степу, що віками вписували в сторінки хмар і неба нелегкий літопис хліборобської долі.

Мені іноді здається, що я теж схожий на вітряка, який основою, хрестовиною тримається чорної, репаної землі, а крилами жадає неба...

З курної дороги, нарешті, видибцьовує, сповнена гідності, постать Петра. Пообідавши, малий бурмотій байдужувато б'є палюгою по цупких стеблах "Петрового батога", і вони закипають сполоханим синьоцвіттям. Зараз на темному обличчі пастушка тримаються лише півсонна добрість і ситість. Розімлілим оком він перелічує корів, що пасуться на стернях, зупиняє погляд на скопищі і задоволене, але з прихованою насмішечкою хмикає:

— Ну, як, читальнику?

— Погано, обіднику!

— Ти ще гніваєшся? — вдовиченко примирливо покліпує віями, на яких осів пилок дороги.

— Та ні, перегнівавсь.

— То чому ж погано? — підіймає одне плече вгору, далі його обличчя розповзається в широкій посмішці, при цьому він показує все своє підсинене дрібнозуб'я. — А-а-а, панська журба: нема чого читати? Вгадав?

— Вгадав, — необачно зітхнув, бо знаю, що це викличе тільки нову насмішку.

— Читай не читай, грамотяко, все одно попом не станеш, — неквапливо виважує скотарчук насмикані з чужих мудрувань слова, а далі задоволене б'є долонею по дерев'яній цурці, на якій тримаються штаненята: — От погобідав, так погобідав, що й самому не думалось, не гадалось.

Я глузливо чмихаю:

— Чого тільки не було на тому столі: і хліба, і води, а цибулі якої, а хрину, і навіть самої редьки!..

Петро зневажливо, як тільки він уміє, рукою, очима і губами відкидає вищесказане і звертається наче не до мене, а до когось стороннього :

— Не дивуйтесь, бо що воно, бідне, тямить у панському їдлі?

— Що, що? Ти аж до панського їдла допався?!

— Атож! — зверхньо напівобертається до мене Петро і ліньки цідить : — Чуєш, і борщ з товчениками, і качатину, і аж солодкі пундики їв.

— У сні?

— Та ні, у самого попа!

— Тороч та балакай! — Тепер я зневажливо махаю рукою, бо добре знаю скаредність нашої блідавовидої попаді, в очах якої зеленкувато застоявся мед, а на язиці трималася жовч; присадкувата і широка, мов дзвін, матушка цілоденне товчеться на своєму попівстві і все буботить що тепер настало не життя, а один розор — усі і всякі руїнники об'їдають та обносять її статки. Правда, коли на попівському подвір'ї стоять червоні козаки, матушка до їхнього від'їзду стає тихою, ніби зітхань, і навіть наймичку Мар'яну називає не богопротивим

плевелом, а — серце моє...

— І ти ніяк не віриш, що я в попа обідав? — пастушок удавано байдуже лягає горілиць на стерню, кладе в узголів'я сплетені руки і ловить очима білі хмари, що з своїх краєчків обтрушують та й обтрушують на поле нитки бабиного літа.

— А хто й повірить брехуненку? Ще, може, скажеш, що сама попада аж на покуття посадила тебе?

— Дурний, та й годі! — задоволене підсміюється Петро. — Матушки саме дома не було: вона аж у Літин поїхала храмувати. А наймичка Мар'яна чого тільки, чуєш, не поставила на стіл і... — вдовиченко напівпідводиться з землі, а голос його стихає, ніяковіє... — і чорнобривцем назвала мене, і казала, що я, кхи... вигарнів.

— О!

— От тобі й о! — Петро збирає в оборку потріскані вуста, напевне, передумує, чи варто було говорити оте, що про нього сказала дівчина, бо вже й ми перехопили од старших поведенцію зверхньо ставитись до того, що говорять жінки. — Думаєш, вихваляюсь перед тобою? Дуже потрібно мені!

Ні, я не думаю, що він вихваляється. Слова Мар'яни вражають мене. Тепер я зовсім іншими очима оглядаю пастушка, його старий залоєний картузик, ганчір'ясту одежинку і чи не вперше бачу, що він справді славний: і брови в нього чорні, сосонкою, і очі красиві.

Як іноді важливо буває, щоб хтось виділив у людини щось гарне та й іншим, менш видючим, підказав. Я дивлюсь через поле вдаль, де лише купинами яворів і тополь окреслюється село, і тепло згадую заповзятку попівську наймичку Мар'яну, оту босоногу з двома рухливими косами віхолу, що все робить навбіжки, пританцьовуючи і сміючись або співаючи. Навіть коли матушка сварить її, наймичка насочується сміхом, продаючи білі підківки зубів і аж три ямки: дві на щоках, а третю на підборідді.

— Нема на тебе, шибайголого в спідниці, ні грому, ні блискавки, ні трясці, ні трісця, ні лихої години, ані синього смутку.

— То й добре, що нема! Хай і повік не буде — не зажурюсь! — дивиться кудись поверх матушки Мар'яна, пританцьовує на місці і підсміюється.

Попада озирається довкола, зітхає:

— Прости, господи, согрішення наші, вольная і невольная... Запам'ятай, маловіре, моє слово: будуть тебе невдовзі тягнути куцохвості у саме пекло і тільки одним свіжим мотуззям, бо старе не витримає.

— Гі! Поки вони собі натіпають конопель та насучать мотуззя, то я ще наживуся.

— От хай мене уб'є золотий хрест, — біла себе роздутою рукою в підпаристі груди попада, — коли не кинуть тебе хвостаті аж на саме днище геєни огненної.

— І там, кажуть, матушко, є люди!

— Свят, свят, свят. І що ти, богопротивна, мелеш і вже наперед шукаєш кумпанію в пеклі? Зникни і щезни з моїх очей, відлюдку!

— Куди ж, матушко, щезнути: до худоби, сапання чи на леваду? — смиренно питає Мар'яна, а з кінчиків її вії аж капотить молодече життєлюбство.

— Революціонерка! — нарешті волала матушка, сама лякалася цього слова, одразу ж руками стримувала серце, а очі підводила до неба: — Прости, господи, согрішення наші, вольная і невольная, прости і остави...

А наймичка, метляючи спідницею і косами, вже проворно бігла до обори чи на город і скрізь ронила на стежки і доріжки безжурний сміх чи пісню. В селі, хто знав Мар'яну, жалували її, зичили добра і гарного жениха, який мав би земельку і славно хліборобив.

"Так от хто мені зможе пособити — знайти в попа якусь книгу, і чого раніше не додумався до такого?" — веселію я, вже не дослухаючись, як розкошував пастушок за панотцівським столом.

— Ну, біжи на обід, бо перепадешся на смик, — нарешті каже Петро і виймає з кишені свою єдину цяцьку — кресало з напильника і кремін'я аж з Карпатських гір, де воював з австріяками його дядько.

Стернями та картоплями я скочуюсь до микитівського ставочка, де були отакенні коропи, аж поки їх не повиглушували бомбами. Тут срібно жебонить синя-синя долинкова вода, я нахилиюсь до неї, п'ю її спів і прислухаюсь до шелесту отави. Я дуже люблю, як співає вода, — весною вона з ревінням нуртує по всій долинці і, аж запінившись од люті, рве греблі, влітку — ледь-ледь награв у сопілку, а взимку тільки іноді спросоння писне, як в'юн, і знову спить.

А ви чули, де і як вона прокидається? От підіть напровесні до яружанських трьох ставків, де Куценський Михайло проживав, і ви побачите сонячно розтрушений на снігу ліщиновий цвіт, а під снігом почуєте зненацька якийсь схлип і голос жайворонка, і знову схлип, і знову голос жайворонка. Ото вже й знайте — прокинулась вода і дмухає в торішню розколену очеретину, а та, дурненька, ще не второпала, що настає весна, і чогось схлипує собі.

Обминувши в долинці пізні волотисте просо, я вихоплююсь на шлях і одразу наздоганяю драбинчастий віз горшковоза Терентія. Зсутулившись, старий коливається на передку, а позад нього на помісниці вмостились чорні, як шпаки, дрібнята з глиняними кониками в руках. Очі в коників великі, гриви пишні, у вінки позаплітались, а хвости до самих копит дістають; глянеш на таку худобину — зрадієш і пожалкуєш, що не маєш її в себе. А дід Терентій щоразу над новою худобинкою мудрує, щоб звеселити нею і людей, і своїх онуків, хоча сам уже й розлучився з радістю: гетьманці повісили Терентієвого сина. Тепер хоч і незахисно стало старому гончареві на світі, проте він не розлучається зі своїми дрібнятами, навіть їде з ними в далекі села ярмаркувати. Ну, а дітям дорога завжди радісна дивовижа.

На возі злегенька поторохкують червонобокi, в поливі миски, на днищах яких спочивають соняшники, квіти і сонце; перехоплюють вітрець зеленкуваті і сизі, наче в них і досі не розтопилась наморозь, глечики; розкапустились макітри і ринки, запишались горшки-двійнята, що в них аж цілий обід понесуть добрим людям; дебелиють горлові горщики, в яких би вмістився і я, і гончареві скощавлені дрібнята; цвітуть бокасті куманці, зачеплені кумедними п'яноокими голівками баранців, мовляв, кумуватись, чоловіче, можна, та баранячої голови не напивай.

Окинувши оком усе це добро, я радісно гукаю старому:

— Діду Терентію, дайте коника!

— А батого не хочеш? — обертається до мене пропечений вогнем і сонцем гончар.

— А батога не хочу, — сміюсь я, посміхається у піваршинні вусища гончар, і дружно підсміюються гончаренята, сміх у них тоненький і сходиться водно, як дві ниточки. — Дасте, діду?

— Підрости трохи.

— Еге, підрости! Це саме ви казали мені й торік.

— Справді казав торік? — хитрує старий. — Певно, доведеться дати, коли пособиш крутити круг.

— Пособлю, ще й як!

— Тоді приходь завтра.

— А коника — сьогодні?

— Теж завтра.

— І де ви будете стояти?

— На Королевщині. Може, підвезти? — запрошує на віз гудзукуватою рукою, в яку пов'їдалась глина.

— Та ні, боюсь, щоб ваші миски не потовкти.

— Хазяйська дитина.

— А ви думаєте!

Гончар знову посміхається, а я, задоволений розмовою, попід віковими липами біжу та й біжу до села. М'яка тепла курява кущами виростає з-під ніг, а над головою ледь-ледь ворухиться вже прихоплене холодними світанками і ядерними росами листя. З шляху повертаю не до своєї хати, а на перетин вулиць, за якими в завулку дрімає в бузку попівський будинок. Назустріч мені з дворища двома клубками кидаються гончаки, а найстаріший лемехуватий пес, ніби впааний, незрушно стоїть на камінних східцях і так вигавкує, наче по команді вибиває у барабан.

З городу не біжить — вихором вилітає Мар'яна. Спідниця з червоної баї кружляє навколо її легких босих ніг, у косах коливається патлатенька гвоздичка. Ось дівчина махнула рукою, і на подвір'ї спочатку стихає гарчання, а далі втихомирюється й барабан.

— Оу Михайлик до нас прийшов! — з такою радістю говорить Мар'яна, ніби я її найближчий родич. І очі її, голубі, з сизим туманцем, лагідно осявають мене, а руки поправляють мою сорочечку і картузик. Потім вона зиркає на будинок і тихо питає: — Ти, може, Михайлику, їсти хочеш?

— Ні, не хочу, — я відчуваю, що червонію, і відводжу погляд од Мар'яни.

— Не соромся, дурненький, — наближаються до мене чорні віночки в'ї, а під ними лежить і глибока степова далина, і така добрість, яку повік не забудеш.

— Я не соромлюсь, Мар'яно... Ти не подумай. Я вже обідав, і так начасничився.. .

— Начасничився?-сміється дівчина. — Ой горе моє: знайшов чим похвалитись. Тепер я веселію:

— Таки є чим: у нас головки часнику прямо як у мене кулаки.

— Аби ще сало було до нього.

— І сало в нас є борщ затовкти.

— Чом не багачі, — жалісніє Мар'янине обличчя. — Тебе мати до мене прислали?

— Ні... Я сам прийшов.

— До кого?

— До тебе, Мар'яно.

— Справді? — знову щирою радістю береться дівоче обличчя. — От молодчага! А я оце нещодавно подумала й зажурилась собі: хто мене згадав і перед святом провідає? Рідня ж моя далеко-далеко живе, — посмурніла і зітхнула дівчина, і куточки вуст її стали журні. І чого тільки веі кажуть, що вона ніколи не печалиться?

— Мар'яно, я щось маю до тебе, — не знаю, як і почати про своє.

— То кажи!

— Ти це можеш знайти мені якусь книжку?

— Комуś на курииво чи собі читати?

— Собі.

— Ой, не можу тобі, Михайлику, допомогти: піп усі книжки, як невільників, замикає, — смутніє дівчина, і смутніє в її косах червона патлатенька гвоздичка.

— Як невільників? — повторюю я.

— Якби не замикав, то я крадькома із самого вогню винесла б тобі... От горенько, та й годі! І чим тільки пособити моєму Михайлику?.. Правда ж, ти мій? — Уже веселіють очі, уста і всі три ямки Мар'яни.

Я ніяковію, не знаю, що сказати, і перестуцаю з ноги на ногу.

— Та ти не журись, перечасуй без книжки, а я щось залукавлю на радість попу чи попаді.

Мар'яна, сміючись, хапає мене за руку, і ми вже навзаводи біжимо до просторої попівської кухні. Тут чисто, як на Великдень.

В коцюбнику, перевертаючись, граються котята, на лаві попискує тістом забучавлена діжа, а з панського мисника так пахне солодкими стравами, що у мене одразу йде обертом голова, а всередині прокидається голод. Мар'яна метнулась до мисника, вихопила з якоїсь блакитної, у лілеях, посуду пундики, послані справжнім цукром, і почала запихати в мою торбину.

— Потім з'їсиш собі. Смачні — сама пекла, сама й хвалю! І почекай мене одну хвилинку. Вона змовницьки приклала пальця до рота, припала вухом до дверей, що вели до покоїв, і одразу

зникла в них. Незабаром повернулася, таємнича й радісна, крутнулася на місці, — цього тільки й треба було котяттам — вони одразу ж повисли на її спідниці.

— Вас тільки й бракувало мені! — Мар'яна обережно вигойднула причеп у запічок і тоді стала переді мною. — Михайлику — вкрала!

— Що? — холону від радісного здогаду.

— Ось! — дівчина напівобертається, дістає з пазухи книгу в крамних палітурках, урочисто подає мені, а очима пантрує на двері. — Хай попошукають тепер її!

— Спасибі, Мар'яно, велике спасибі, — беру книгу, не знаючи, як і де її заховати.

— Нема за що. Вчися, Михайлику, вчись, дорогенький, може, хоч ти не будеш таким темним, як ми. А вивчися, не понехтуй нами, — зітхає наймишка, махає рукою перед очима, наче відганяє од них печаль, і переводить погляд на книгу. — І за скільки ти можеш її вчитати?

— Та за два дні й прочитаю.

— За два дні? — дивується Мар'яна. — А я, певне, за все життя не вчитала б. І що там тільки пишуть мудрі голови? Прочитай мені, Михайлику, хоч тронічки, — Вона, прислухаючись, бере сінешні й покойові двері на клямки, а я розглядаю книгу, і мені мерхне в очах.

— Що таке, Михайлику? — перелякалась Мар'яна. — Ой, це, може, з неподобством? — Дівчина, щось згадавши, шаріє і вишарпує книгу з моїх рук.

— Ти чого, Мар'яно? — потискую в подиві плечима.

— А чого ж ти таким став, коли заглянув у неї? — обережно погортала кілька сторінок.

— Бо вона не по-нашому написана, — беру книгу і дивлюсь на чуже, незрозуміле письмо.

— Не по-нашому? Оце удружила тобі! — похитала головою Мар'яна. — Хто ж його з мужицькою грамотою добере, як ці книги пишуться? — Вона замислюється, а далі рішучіє: — Ну, ти не смутній! Догнав не догнав, а побігти можна. Підемо зараз до панича і попросимо в нього наську книгу.

І от ми обоє стоїмо в просторому покої перед великим (на ньому й спати можна) столом поповича; його нещодавно революція витурила з якогось київського інституту. Головешкуватий, вислоносий панич уважно вислухав Мар'яну, підвівся і довго приміряється до мене темним з насмішкуватою вологістю оком, зупиняє його на моїх ногах, і я починаю соромитись їх, брудних, порепаних і подряпаних стернею, починаю соромитись свого незугарного полотняного одягу і торби, що пропікає мою спину попівськими пундиками із справжнім цукром.

— Так-так, хочеш дуже розумним стати? — нарешті, питається попович.

Я чую підступність, насмішку в його запитанні і тихо відповідаю:

— Хочу щось почитати.

— Тепер усі чогось хочуть, навіть ось така дрібнота, — вцюкнув мене словом і пропік очима панич, а далі підняв голос на Мар'яну: — Можеш, дівко, йти до своєї роботи! Чи ти її всю переробила?

— А хто її усю переробить?.. Прощавай, Михайлику, — підбадьорює мене очима і високими здивованими бровами. — Панич неодмінно дасть тобі гарну книжку.

Мар'яна, красиво погойдуючи станом, вививається з кімнати і вже з-за напівпрочинених дверей перекривлює поповича. Я мало не пирснув од сміху, але в цей час рівно входить в старому підряснику сивогривий батюшка. З-під його підрясника видно штани, і це мене дуже дивує — чогось досі я й подумати не міг, що попи ходять у штанях.

— Ось, тату, ні сіло ні пало, маємо собі нового читальника, прошу любити і жалувати, — каже батькові син, і вони обоє починають сміятися.

Я печу раки і мовчки стою на одному місці, каючись, що прийшов сюди. Сором, затятість і гордість змагаються в мені, а до очей зрадливо підкочуються сльози. Я ніколи не був скиглієм, терпляче зносив і батіг, і хлудину, і запотиличники, а це так заболіло і допекло.

Враз батько з сином заговорили не нашою мовою, ще оглянули мене, наче малого грішника, потім панич розчинив широченну шафу, і я побачив перед собою ціле багатство в потемнілому золоті, сріблі, ремінні й звичайних палітурках. Аж не вірилося, що в однієї людини може бути стільки книжок; бери з них розум і радість і не печи когось, що й одної книги не має. Попович, щось мугикаючи, довго перебирав їх, нарешті, дістав одну з тонших, здмухнув з неї пилку, показав попові. Той низав плечима, здивувався, але нічого не сказав.

— Ось маєш дуже вчену книгу — набирайся розуму. Прочитаєш — принесеш! Тільки не зашмаруй її — перед читанням руки вимивай! — ткнув мені книгу попович.

Якось вичавивши кілька слів, я вибираюся з попівських покоїв. На камінних східцях мої ноги відразу оживають, а від серця й очей відлягає гіркота. Я підстрибую і м'ячем вилітаю із двору. Навздогін лунає сміх поповича, запізніле валування гончаків і старого пса...

— Свят, свят! Чи за тобою, сину, сто вовків гналось, чи щось димілось під ногами? — занепокоєно стрічає мене, захеканого, на порозі мати.

Я гордо підіймаю вгору книжку і кажу тільки:

— Бачили?

— Доп'яв-таки десь? Напевне, через твої походеньки ніде собаки не мали спочинку? — мати заспокоюється, поблажливо з'єднує на грудях руки і, прислухаючись до своїх думок, похитує головою.

Що їй думалось тоді, моїй сільській босоногій Ярославні, перед людяністю, скромністю і мудрістю якої я й досі схиляю свою, вже посивілу голову. Не знаю, як би склалась моя доля, коли б біля неї не стояла, мов благання, моя зажурена мати. Я й досі чую на своєму чолі, біля свого серця спокій і тепло її позазілюваних, потрісканих рук. Може, тому його й було так багато, що воно трималося не на поверхні, а в глибоких шпаринах материнських рук...

В перші роки після революції страшні нестатки впакували нас у стару дідівську клуню. Тут ми якось обладнали голодрабську хижку на двоє підсліпуватих віконець. Щоб вони здавались кращими, перед ними мати посадила малину, а взимку в міжвіконня клала кетяги горобу. Чого в цій хижці було багато, то це диму і цвіркунів.

Оця бісова худоба, здавалось, позлазилася з усього села на наше убозтво і кілька років без угаву пиляла на своїх цвіркалках, а ночами ордою нишпорила по всіх усядах. Від неї ми ховали

хліб на горищі, а люди нам раjali піти до одного ворожбита, що умів виводити всяку нечисть.

Нескоро батько отягнувся на стару корівчину, яку поставив у засторонку біля хижки. Прокидаючись уночі, я часто чув за стіною глибоке і сумне зітхання, спочатку лякався, а потім знову спокійно засинав. Та недовго побула у нас корівчина. Коли я закінчив сільську чотирирічку, батько вирішив віддати мене в науку до глухого і скаженого шевця, який умів не тільки переводити ремінь, але й знав, як переводити красу і здоров'я своєї великоокої і покірної, як богоматір, дружини. Швець був упевнений, що коли чоловік жінку не б'є, у неї утроба гниє.

Моя мати муром стала між мною і шевством. Вона благала, сварилася, плакала, ночами не спала і батькові не давала спати, наполягаючи, щоб він оддав мене вчитися далі — у школу селянської молоді, що була за двадцять верст од нашого села.

— Коли б ти була трохи розумнішою, то я б тебе недотямком назвав, а тепер уже й не знаю як! — гнівався батько. — З яких статків я його вчитиму, коли таке убожество обсіло нас? Якби можна було руки віддати під заставу, віддав би до останнього пальця, а сам би пішов по ярмарках за жебрацьким хлібом.

— Ти ж сам бачиш, Панасе, як він аж тремтить за наукою. Зроби щось, Панасе.

У батька од безсилля і злості повивались намороззю очі, а в жилах на скронях більшало крові.

— Хоч ти мене живцем не пилай. Що я можу зробити, коли, де не стану, на злидні наступаю.

— Тоді продай, Панасе, корову.

— Корову!? Ти що?.. — У хижці одразу стало тихо, бо хто не знає, що таке корова у бідній селянській сім'ї? Навіть мати примовкла...

Згодом батько змирився, що йому й далі доведеться вбожити — продав корівчину, а я пішов учитися...

Та це було потім. А поки що в моїх руках попова книга. Щоб не схопити "басурмена", я старанно мию руки, витираю десятчаним рушником і вже тільки тоді, смакуючи, розгортаю палітурки.

— "Космографія", — читаю вголос незрозумілий заголовок, перегортаю сторінку і на другій, поміж нашими літерами, бачу багато чужих і якихось незрозумілих значків. Радості як не бувало. Але я пригадую слова, що це дуже розумна книга, і, шкутильгаючи, затинаючись, починаю з усіх боків підбиратися до її трудного розуму.

Ідучи на поле, я вже з гіркотою поклав у торбу "Космографію". Мати помітила, що зі мною щось не те, і занепокоїлась:

— Може, тобі в попа біблію дали? То зараз же занеси її назад... — Моя мама десь чула, що найрозумнішою і найтяжчою книгою в світі є біблія: дочитаєш її і, гляди, повилітають клепки з голови.

— Не біблію, а космографію.

— Космографію? — перепитала і заспокоїлась мати. — Ну, тоді читай.

Добре їй було сказати "читай", а от як мені вчитати ту космографію? До вечора моє чоло

морщилось над цією книгою, наче дядьківський постіл, та щось второпати ніяк не вдавалося. Одначе все-таки збагнув, скільки і яких є планет і яка відстань од землі до місяця і сонця, але незрозумілі значки, літери і такі слова, як синуси, тангенс, астрономія, метеорологія, космологія та й безліч інших, доводять мене до гіркою розпачу.

Наді мною кружляли далекі планети, про існування яких я не знав до сьогоднішнього дня, а перед очима розпливались туманні слова, що ховали од мене великі таємниці.

Приголомшений велемудрою наукою, я підводжуся з охололої стерні. На полі так само гнеться над плугом орач, так само вітряки намотують на крила бабине літо і час, але вже небо за ними не має ні кінця ні краю, і скільки не йтимеш до нього, воно буде відходити од тебе... А де ж та дорога, що єднає небо й землю та й біжить собі поміж зорями? Про неї я знав, як тільки зіп'явся на ноги...

— Ну то що? Так нічого й не втямив? — шпигонув насмішечкою Петро. — Це, чуєш, того, що наука не йде без дрюка. Ге! Я вперто хитнув головою:

— Ще втямлю! То спочатку трудно.

Але хто пособить мені розібратись у книжці? Я перебираю в пам'яті грамотіїв своєї вулиці, та всі вони щонайбільше знають написати листа і ждати ответа, як соловей лета. Міг би допомогти піп, але я не піду більше до нього пекти раків, і досі сором, як згадаю. До дяка теж не випадає потикатися, бо нещодавно з Петром лазив у його сад. Недарма кажуть: бідному Савці нема долі ні на печі, ні на лавці... О, а може, добитись до голови комнезаму дядька Себастьяна, який усю війну пройшов, не раз був поранений, а потім партизанів у Летичівських лісах? Він же всякі папери приймає аж з самої Вінниці! Окрім, того, дядько Себастьян добре знає мого батька та й мене пізнає на вулиці, навіть добридень каже.

Увечері, приїхавши додому, я поставив конягу в стаєнку, перескочив через ворота і, про всяк випадок, з вулиці, заговорив до матері:

— Чуєте, мені треба піти в бідком.

— Куди, куди? — від подиву мати повертає до мене так голову, щоб слухати одним вухом.

— У бідком! — кажу з гідністю, але трохи відступаю од воріт.

— Що, може, маєш виступати перед громадою? — раптом веселіє мати.

Я це зрозумів як дозвіл і одразу ж здимів з материних очей. Вона говорить, що це робити я умію, як ніхто. А Петрова мати те саме каже про Петра.

Отож городами, на яких ще на радість горобцям стояла матірка, я подався до бідкому, де вечорами завжди було гамірно і людно. Тут біднота зустрічалася із своїми надіями, тут вона слухала ленінську правду і не раз за неї брала до рук і російську трюхлініюку, і англійські, французькі, німецькі та австрійські рушниці.

Очевидно, ще було рано. В приміщенні комбиду порався лише сторож (він курів деркачем і люлькою-макітрівкою, в яку можна всипати жменю тютюну), а край товстоногого дворянського столу не то висипався, не то куняв низькорослий колишній підписар, колишній сільський староста і колишній голова волвиконкому Гаврило Шевко. Все в нього було вже колишнім, навіть воєнкомівські штани і облянялий, напнутий пружиною, картуз. І тільки з півфунта розсипаних всюди веснянок тримали фасон — анічутінку нічим не журились. Не було їх лише на

приступці носа — на неї хтось накинув сітку прожилок, які міняли колір залежно від того, скільки і чого випивав чоловік.

Почувши біля порога шамотіння, Шевко ледь-ледь розплющив вузькуваті навскісні очі і одразу ж прикрив їх зморшкуватими повіками, матеріалу яких вистачило б на значно більшого чоловіка.

Я й досі не можу забути химерного обличчя дядька Шевка, який, як говорили люди, донедавна вельми слабував на падучу до влади. Коли Шевко був тверезим і не сонним, з його очей проглядали і настороженість, і обережність, і лукавство, а з-поміж них прокльовувався і знову десь причаювався розум. Та досить було чоловікові прикрити очиці капицями повік, як з безлічі їхніх зморщок непереможно бризкала нічим не прихована хитрість. Але їй мало було місця на повіках, і вона струшувалась на ніздрі носа, на уста, підборіддя і владно глузувала над усім і всіма. Напевне, для кіно дядько Шевко був би неабиякою знахідкою. Химерною була і Шевкова слава.

Коли в київському цирку об'явився новий правитель України гетьман Скоропадський, коли по церквах за ясновельможного задзвонили дзвони, а на майданах і зборнях по мужицьких шкурах засвистіли німецькі й австрійські шомполи, у нашому селі ніхто не захотів стати старостою. Скоропадчики цілий день тримали на сході людей, але від староства відмовились і багаті і бідні — мало було честі вибивати чужинцям зерно, худобу й гроші. Нарешті розлючені гетьманці сказали, що викличуть з повіту державну варту, а та знає, для якої частини мужицького тіла викручуються шомполи. І тоді Шевко статечно вийшов з притихлого гурту і, прикривши очі повіками, запитав хліборобів:

— Чули, чим воно пахне?

— Смалятиною, — понуро відповіли йому.

— Коли так, обирайте мене старостою. Послужу як умію.

Сход одразу гукнув: "Хочемо Шевка!"

І незабаром незавидна, в свитині й постолах, постать дядька Шевка з'явилася на рундуці управи, де йому вручили печатку, подушечку для неї, каламар, пляшку з чорнилом, папір'я та інші ознаки влади. Поклавши все це на столі, староста скинув набундюченого спереду картуза, махнув рукою — і сход притих з того дива, що до нього вперше заговорив незвичний господар села. А в нього й голос виявився не з тих, що на межилюдді втікає в халяви, і слова захитрились, що спроста не розчовпеш їх.

Люди добрі, кхи, спасибі вам, казав же ж той, за голоси і любов, без якої теж не кожен обійдеться. Правда, любов буває всяка: любив і вовк кобилу, та залишив хвіст і гриву. Ну, та коли, казав же ж той, нова влада не дуже буде накладати, то я не буду обдирати, бо обдирати й дурбило вміє. Я думаю: світлий гетьман зна, що мужик тепер нічого не має. То хай батюшка зараз відправлять молебень за мужика і нового старосту, а після молебня крамники мені виставлять чоботи, а нам дванадцять відер самогону, рівно стільки, скільки в бога було апостолів, і ми побачимо, чи є в цих відрах дно. Правильно я, люди добрі, розумію владу і політику?

— Правильно! — закричав, заколоротився сход, якому найбільше сподобалось, що Шевко має поняття до мужика, і бучно підняв старосту на "ура".

Але староство Шевка мало не такий веселий кінець, як початок. Коли гетьманці виїхали з села,

Шевко ще раз виявив розуміння часу і влади. Це йому не забулося і після смерті. Він одразу сказав людям, що не буде з них вибивати ні зерна, ні худоби, ні податі. Таке здивувало навіть тих одчайдухів, які на кожну владу дивились, як на напасть:

— За це, чоловіче, тепер можуть записати твою душу на вічні поминки.

Але Шевко не послухався перестороги:

— Над шкурою дрижати — людиною не жити.

— А як ти думаєш викрутитися?

-Почекаю, там буде видно. Широко, як мені здається, розпухирилась ця влада, чи не лопне, мов булька. Ну, а поки що хай мені з кожної хати принесуть по десять фунтів зерна на частування різних-усяких і на свій пропій.

Така програма припала всім до душі. Незабаром хата Шевка була засипана пашнею, і він загуляв, не шкодуючи ні чужої скаженівки, ні свого здоров'я.

Закінчилось старостування Шевка тим, що з державної варти наїхали в німецьких залізних черепахах гайдамаки, всипали чоловіку двадцять п'ять шомполів у шкуру, забрали останню корову й свиню, щоб не було на подвір'ї ні писку, ні виску.

Шевко терпляче витримав катування. Він знав, що над ним висіла більша хмара. Після розправи чоловік сповз із покривавленого ослона, сам надів на себе штани і цього ж вечора, лежачи на печі, пояснював дядькам:

— Не дивуйтесь, люди добрі: коли влада не має своєї голови, то показує чуже гузно. На це ніколи багато розуму не вимагалось...

Недовго протрималось на чужій зброї оте сузір'я дрібних карликів, яке, дорвавшись до влади, забуло, що надворі стоїть двадцятий вік. Напхане злобою, затавроване братовбивством і торгом землі батьків, це сузір'я дрібних карликів подалось на смітники чужих богів не світити, а гавкати й гарчати на землю батьків, по якій уже в ясній задумі ішов новий ранок...

Коли на Поділлі почала встановлюватися Радянська влада, Шевко, як постраждалий, об'явився аж на політичному обрії волості. Спочатку він став секретарем, а потім і заступником голови ревкому. Через якийсь час бандити жорстоко розправилися з головою, і на його місце якимсь дивом вигулькнув Шевко.

Отоді у чоловіка й прорізалась падуча до влади. Одне головування вже не могло вдовольнити його, і Шевко почав прибирати до своїх рук інші посади. Коли треба було вибрати воєнкома, він сам висунув свою кандидатуру. Тоді ревком складався з трьох чоловік. При голосуванні новий секретар підняв руку за Шевка, а заступник — проти. Така ситуація не приголомшила голову, і він персонально проголосував за себе. Того ж вечора Шевко химерував з кравцями, як йому одягтися, щоб усім було видно, що він і військова і цивільна влада. Ті пошили йому таке галіфе, що в ньому легко вміщались два ока горілки і закуска. Згодом Шевкові здалося, що в нього ще мало влади. Розвинувши письмову і усну діяльність, він охопив і третю посаду — став головою бідкому і тоді запишався на всю волость, а загуляв на цілий повіт. І найбільше в часи запою чоловік переховувався у дебелій, тарілошкої бублейниці Стефи. Випивши зайвину, він завжди допитувався у вдовиці, чи вона калачниця, чи бублейниця.

— Добереться до тебе совєцька власть, тоді усе визнаєш, навіть, де раки зимують, — беззлобно

відповідала жінка, снуючи між піччю і діжею.

— А я тобі не Радянська влада? — ворухив на чолі веснянки Шевко.

— О, вигдав яке! Чи ж на тебе, коловладний! Та в тебе на обличчі не влада, а всі гуляння та походеньки пропечатані! — анічутінку не жалувала голову сизоока бублейниця і так вимішувала тісто, що воно аж пищало в її руках.

Через якийсь час Шевко розледащів до краю, і писареві часто доводилось із матеріалами на підпис бігати до хати бублейниці. Недбало поглянувши на папір'я, Шевко незмінно питався:

— А нема тут помилок?

— Є, тільки маленькі-маленькі, — знав, що сказати, писар.

— Гляди, щоб надалі й маленьких не було, — повчально казав голова й викарлючував підпис...

Незабаром Шевко аж загуркотів з усіх трьох посад. Правда, знімали його весело, під регіт людей і нової влади, дай боже, щоб кожного з нас, коли доведеться, не гірше знімали... З часом чоловік примирився, що політична діяльність заважка для його занадто життєлюбного характеру, і знайшов задоволення в складанні заяв чи прохань за чарку бісівської крові. Щодо різних писань і питва, він і надалі залишався неперевершеним в усьому повіті...

Відчуваючи, що я не сходжу з порога, дядько Шевко знову розплющує повіки, і в його погляді прокидається цікавість:

— Ти чий будеш?

— Панасів син.

— Ага, Панасів, — розмірковує вголос. — Чи не з столярського кутка?

— Вгадали.

— Тоді здоров.

— Здорові були, дядьку.

— Ти чого сюди притарабанився? Може, заяву якусь треба написати? — і очі в дядька стають такими, наче їх помастили смальцем.

— Ні.

— А чого? — у Шевка одразу ж зменшується цікавість до моєї персони.

— Тут таке діло, що мені краще б не говорити, а вам не слухати. Дядько Шевко одразу випростується:

— Послухаєм, послухаєм, що ти проглаголиш.

— Хочу, щоб мені книжку пояснили.

— Книжку? — чоловік зневажливо знизує утлими плечима і вже кисло питає: — Щось не розкумекав?

— Еге.

— Виходить, не вистачило тям?

— Не вистачило, — покійно погоджуюсь я.

— Ану покажи цю книженцію, то ми зараз і побачимо, чим напхана і чого варта твоя голова. — Куцими пальцями, в які врізались прокурені, круглі, наче мідні копійки, пазурі, Шевко розгортає книгу, нишкне, довго вчитується, здивовано ворушить бровами, в які теж понабивались веснянки, а потім спокійно, без жодного слова повертає книгу і прикриває очі повіками.

Я зовсім не сподівався на таке і оторопіло дивлюся на чоловіка, далі кахикаю, але Шевко і вусом не веде.

— Так що ви мені, дядьку, скажете? — нарешті наважуюсь запитати його.

— Що? А ти ще не пішов звідси? — дивуються повіки, щоки і вуста Шевка.

— Ні, ще не пішов.

— То можеш іти. А скажу я тобі одне, якщо вже так хочеш: цю книжку будеш читати, коли більше з'їсиш каші. Тут усе діло в каші. Зрозумів?

— Зрозумів.

— То й будь здоров, — він знову заплющує очі, а в кутку починає реготати сторож. Я спочатку ошелешено дивлюся на нього, а потім теж сміюся, бо що ж мені залишається робити? І головне — я помічаю, що й Шевкові повіки починають насочуватися сміхом, але очей не розплющують. Пересміявшись, я підходжу ближче до сторожа і з співчуттям питаю:

— Чули кумедію?

— Від нього й не таке почуєш, — добродушно сміється старий. — Ніхто не вгадає, які джмелі гудуть у голові чоловіка.

— Діду, а дядько Себастьян скоро придуть?

— Він сьогодні, мабуть, не прийде, бо цілий день ганявся в лісах Кипорового яру за бандитами. І пораненого коня від них привів.

— Гарного?

— Аж очі вбирає! Прямо, як в Георгія Победоносця був! Везе ж чоловіку!

-Везе! На нього ще ні разу доля не насварилася пальцем, — підсміюючись, фасоновито переступає поріг довгий і гнучкий, наче навсторч поставлений вуж, Юхрим Бабенко. Маленький картузик прикриває йому маленьку голову, в якій не було де розгулятися добрим думкам. А очі в Юхрима такі, що в них і сміх не може засклити потаємної злоби.

— Мовчи, баламутний! — одразу наостричується вид і чуприна старого.

— Не бачу в цьому ні резону, ні політики, ні параграфу. Ми триста років фактично мовчали, нам треба виговоритись за триста років. Резон історичний? — так само зверхньо підсміюється

Бабенко, скидає картуза і здмухує з нього невидиму пилінку. — Я вам, діду, якимсь параграфом не вгодив перед генеральним прибиранням комбїду?

— Слизькоязиким патяканням.

На підбірчастих губах Бабенка розірвалась і знов стулилась посмішка.

— Ай-ай-ай, які ви несовмістимі стали в комбїді. Я знаю, що ви зі своєю мітлою, натурально, підвладні Себастьяну, але це не резон, щоб не мати про нього свої мислі і сображення розуму. І що я сказав? Фактичну справочку: доля не сварилась на нього пальцем.

— Так, смертю, смертю сварилась!

— Це для біографії при новій владі інтересно і навіть вигідно.

— Та чи тямиш ти, посмітнику, що, аби позбирати всі кулі, які решетили Себастьяна, можна було б галушок наварити?

— Галушок? — спочатку дивується Бабенко, а потім спокійнісінько любується картузом. — Це ще не факт.

— А що тоді факт? — зовсім розлютився старий і хмарою посунув на незворушного в своєму френчі і галіфе Бабенка. — Може, те, що ти проколов собі пальця, відкрутився від фронту ще й інвалідність відхопив та й дуриш своїми мартоплясівськими соображеннями голови молодицям.

Сміх зіскакує з очей Бабенка, вони викруглюються, мов гудзики, і вже з ненавистю впиваються в старого:

— Глядіть, щоб і ваша вельми розумна голова не задурилась: мітла і для неї знайдеться.

— За мою голову не журись — за свою богу молись: хитрістю і дурисвітством тепер не звікуєш. Чого вибалушив очища? Не чекав на такий параграф?

— А ви знаєте, що я сількор? — вихоплюється в Бабенка, і він так підіймає руки, наче в них тримає газету. Але й це не страхає старого:

— Я знаю одне: в тебе не вистачило часу стати людиною.

— Це я не став людиною?

— Ти. І який ти сількор? У тебе в руках не перо, а лопата копати ями для добрих людей...

Юхрим хотів чимсь упекти старого, але в цей час, пересміюючись, зайшли обвішані зброєю рослі веселоокі полісовщики Артем і Сергій. В широких, пропахлих лісом і вітрами киреях з гостроверхими, ременем обшитими відлогами, що лежали на плечах, вони нагадували запорізьких лицарів, перед ними одразу померх франтуватий одяг Бабенка і сам він став мізерним і дрібним.

— Що, Юхрime, перчить свята правда? На викрутасах, видать, не протримаєшся все життя? Отож-бо й є, — сміються полісовщики, а на їхніх плечах похитуються аж сім рушниць, а на їхніх поясах гойдаються різномасті бомби і гранати.

-Ого, скільки натрусили добра! — оживають Шевкові очі. — Де розжились на нього?

— На хуторах! — Полісовщики недбало скидають на підлогу рушниці і починають немилосердно жбурляти в куток бомби і гранати.

— Що ви робите!?! — жахається Бабенко, і в нього уста стають білими, як і їхня окантовка. — Ще вибухне яка!

— Ну й що, як вибухне? Все одно твоїх мудрувань і хитрувань не виб'є з тебе. — Сергій, ніби м'яч, кидає в куток лимонку, а новоспечений сількор, скулившись, зайцем вискакує з приміщення.

За ним дає дьору Шевко, але біля дверей його хапає могутня Артемова рука і повертає на старе місце.

— Пожди, чоловіче, спочатку запиши, скільки принесли цього непотребу, а потім уже тікай.

Страх і благання зменшують і так невелику постать Шевка, а обличчя його стає таким, наче на нього дихнула смерть.

— Та я ще, хлопці, хочу якийсь день прожити.

— Проживеш, проживеш, нікуди не дінешся, — Сергій для переконливості кладе на стіл аршинну бомбу і шельмує зиркає на Шевка. А той, витираючи рукою піт з чола, скоцюрблюється в клубок, відсовується на самий ріжок столу, похапцем щось пише і віддає папірець Сергію. Сергій догори дригом перевертає аркушик і зі знанням справи дивиться на нього. — Усе записав?

— Усе, усе!

— Тепер, може, посидиш з нами? — Сергій чоботом поправляє репану гранату, що відкотилась із кутка. — Про життя поговоримо.

— Нема, нема коли, — Шевко аж колотиться, зиркаючи на гранату, миттю вимітається, а навздогін йому лунає розгонистий сміх.

Я захоплено дивлюсь на полісовщиків, і мені теж хочеться бути таким завзятим і так добряче і щиро сміятися, як і вони.

Сторож обережком виносить зброю в холодну, де колись тримали арештантів, а полісовщики запалюють довжелезні самокрутки і підходять до вікна.

До землі вже прихилився зоряний вечір, з городів запахло чорнобривцями, соняшниками, прив'ялими нагідками. Полісовщики дивляться на небо, перекидаються скупими, багатозначними словами.

— Було ж сьогодні... — задумано згадує Сергій.

— А було, — зітхає Артем.

— Біля скитка могли б вкоротити голову...

— А чого ж...

— Кажуть, знову банда Гальчевського об'явилася.

— Усе до нашого берега...

— От цікаво, чи живе хтось на небі?

— Живе.

— Хм... А ти звідки знаєш?

— Коли б не жили, то хто б там світив?

— Хіба то люди світять?

— Вони. Звідки без них взяли б вогники?

— Чи й там, на небі, така тіснота, як у нас?

— Видать, така. Сам подумай: чого на місяці Каїн взяв Авеля на вила? Все через тісноту.

Дивуючись з таких міркувань, я тихо виходжу на вулицю. Вже, може, й запізно йти до дядька Себастьяна, але є й інша причина: побачити відбитого в бандитів коня. Я розумію, що хитрую сам із собою, та, повагавшись, біжу до греблі, над якою тихо шумлять розсунуті в боки верби. За греблею дорога бере праворуч понад ставом, а за ним і дядько Себастьян живе. На конях проїхали полісовщики, пізнали мене, засміялись, і знову така тиша довкола, хоч мак сій.

Ось і хатка дядька Себастьяна, на ній темніє кустрате велике гніздо, зверху в ньому живуть лелеки, під низом — горобці. На подвір'ї стоять ув'язані до плоту коні, а з розчинених дверей я чую голоси полісовщиків і дядька Себастьяна.

— Та хіба це зброя, — презирливо каже Сергій. От минулого року було ж її, як гною. Тридцять підвід витрусили з села.

— Було таке, — сміється дядько Себастьян. — Бувало, бешкетна парубота одного кутка посвариться з другим та й пускає в хід не тільки рушницю, але й кулемети.

— Багато заліза нарobili, а орати нічим, — зітхнув дядько Артем.

Я обережно з сіней всовуюсь до хати і притуляюсь до одвірка. Дядько Сергій першим помічає мене і тицяє пальцем у мій бік:

— От і гостя маємо! Тебе де не посій, то вродишся.

— А чого ж, — бурмочу собі, хоча і розумію, що сміються наді мною добродушно. — Добрий вечір вам.

— І тобі, парубче, добрий, — статечно відповідає дядько Себастьян, трохи з подивом, але привітно оглядаючи мене. — Сідай.

— Я і постою, більшим виросту, — трохи ніяковію од такої уваги до себе.

— Сідай, сідай, лави не пересидиш, — голова комнезаму підводиться з-за столу, високий, красивий, статурний, щоки його полатані вітряними лишаями, а чуб такий. наче його з полум'я вихопили. — То як твої діла, парубче? — Він так гарно, без крихітки насмішки говорить "парубче", що мені здається, ніби я за сьогодні підріс і для себе і для людей.

— Нічого йдуть собі діла, дядьку Себастьяне, — з гідністю відповідаю йому, а полісовщики вже назбирують на обличчя зморшки, щоб засміятися.

— Батько пише?

— Пишуть і знову передавали вам поклон.

— Спасибі, спасибі. Скоро приїде?

— Напевне, скоро, коли буде тихо в світі.

Полісовщики одночасно гикнули, дядько Себастьян примружився, і на них поглянули лише його вії. Але й од цього лісовики втихомирились, повернули голови до маленького жовтозубого піаніно, того самого, про яке знає у селі й мале й старе.

Коли настала революція, селяни давали розщот панам — забирали в них і землю і що на землі вони мали. А дядько Себастьян не розжився в економії ні коня, ні корівчини, ні плуга, а привіз піаніно і цим розвеселив не лише своє село, а й увесь повіт: хто тільки не сміявся й не глузував з цього дива. Навіть рідний батько не витримав такої дивоглядії і пришкутильгав, щоб патерицею вчити своє чадо.

— Трясця твоїй матері! — закричав старий іще з вулиці, побачивши сина.

— А-а-а, це ви? — засміявся Себастьян. — Добрий день, тату.

— Ти ще й регочеш, вилупку? — підняв патерицю старий.

— А що ж, плакати? — скинув картуза син.

— Краще б заплакав, дурноверхий, коли розгубив обручі від макітри. Чи ти німиці об'ївся, чи з великого розуму пришелепуватим став? Коли це і хто це на всьому білому світі бачив у нашого мужика піаніну?

— То ще побачать, тату. Є час! Вам ворота відчинити?

— Ой, не відчиняй, сучий сину, бо поб'ю на тобі усю патерицю! — попелом тряслася на голові старого наморозь, гасячи останній вогонь чуприни. — І чого вас тільки вчать більшовики?

— Та чогось учать.

— Воно й видно по тобі. Хіба нам до музики? Мужичька музика — ціп і коса!

Себастьян уперто тріпонував своїм густим, з полум'я вихопленим чубом:

— Я, тату, з чотирнадцятого року і по нинішній день стільки наслухався пекельної музики, що мені ця буде як ліки.

— Ліки! — перекинув батько. — Твої ліки тепер — сало чи смалець. Хоч би зачуханого кабанчика з економії приволік. Еж ні, не вистачило на це голови. Усе ж село сміється і з мене, і з тебе.

— Та це добре, коли сміється, аби не голосило. Може, послухаєте трохи музики? — кивнув головою на хату.

Старий озирнувся навкруги і почав потроху втихомирюватися.

— І що, оглашений, таки навчився хоч трохи бринькати якусь бариню-судариню ?

— Нащо нам такий непотріб?

— І щось таки граєш?

— З горем пополам.

— Хто ж тебе навчив?

— Революція!

— Революція?.. — задумався старий. — Що ж, вона може. Ну, йди, заграй.

— А чого ж ви до хати не зайдете? Старий покосував на вулицю:

— Щоб раків не пекти. Ти заграй, а я на призьбі сяду і сваритись на тебе буду: хай насмішники бачать, що я крепко проти твоєї дурості йду.

Старий, спираючись на патерицю, сів на призьбі. А з хати небавом пробилися музика і спів про ті василечки, що сходять на горі, про той барвінок, що послався під горою. І угледів старий крізь притуманені роки свої далекі-далекії василечки, і той барвінок, і молоду жінку, яких тільки в молодості бачив...

Гай-гай, який голос у його сина, за нього можна навіть без піаніно в театрах щось платити. А от чи довго він протягне без кабанця та корівчини? Аби ось так на війнах і в революцію порешетили не його дитину, а безчуттєво залізо, то крізь нього можна було б шеретувати зерно... А йому і досі василечки сходять, барвінок стелиться... Дивовижними стають тепер люди: дивишся — вчорашній мужик, а сьогодні вже й не мужик... Що воно тільки далі з цього буде? Кажуть, знов усі застряниці на нас військо збирають, і тоді знову покотяться по шляхах і дорогах голови синів, а по селах затужать похоронні дзвони і вдови...

Полісовщики прощаються з дядьком Себастьяном, і він аж тепер питає, чого я прийшов.

— Та... коли можна, хочу подивитися на того коня, якого ви у бандитів відбили.

— Вже прочув? — сміється чоловік.

— Прочув. Кажуть, такий кінь тільки в Георгія Побєдоносця був.

— Славний. Жаль одного: під убивцями ходив. Ну, тепер походить у плузі. От видужає — тебе прокатаю на ньому. Хочеш?

— Ой, хочу, дядьку.

Ми виходимо з хати і понад призьбою прямуємо у маленький садочок, де темною купиною лежить поранений кінь. Почувши людську ходу, він тихо і болісно заіржав. Шия в нього була перев'язана вишитим рушником. Дядько Себастьян погладив коня, сказав йому кілька слів і витер сльози з очей.

— Плаче, бідний, од болю, — мовив із співчуттям. — Чуєш, Михайле, це такий розумний кінь, що, здається, от-от заговорить.

І я вірю кожному слову дядька Себастьяна. Коли б він сказав, що чув, як говорить худоба, теж повірив би.

— Що ж, Михайле, час тобі додому. Там уже мати, мабуть, не дочекається тебе. Провести?

— Не треба, я сам.

— Не боїшся?

— Не боюся... Я ще буду просити, щоб ви мені хоч трохи розтолкували одну книгу.

— Зараз?

— Коли можна, зараз.

— Якщо це діло дуже пильне, — посміюється голова, то ходімо до світла.

В хаті він розгортає книжку, спочатку дивується, потім зосереджується, насуплюється, насурмонюється, і на його щоках з'являються горбаки.

— Ти де її взяв, таку розумну?

— У попа, — розказую, як було діло.

— Ага! — зловтішне говорить дядько, а його обличчя так червоніє, що навіть зникають латки лишаїв. Він перегортає кілька сторінок, знов учитується, нарешті, встає з-за столу і, дивлячись мені у вічі, говорить: — Михайле, це книга про небо! Та нам зараз головне — знати землю, знати і ділити її бідним людям. А потім уже будемо добиратися до неба. Завтра занеси книгу попові і перекажи йому, що я просив давати тобі ті книги, які зараз можеш вчитати. Ще скажеш, що я загляну до нього, і завтра ввечері знов приходь до мене. Зрозумів?

— Зрозумів.

— То й будь здоров, — прощаючись, подав велику, обплетену жилами руку...

Скільки років минуло відтоді. Я вже, було, й забувати почав цю химерну історію з космографією, коли з невеликого розуму хотіли насміятися з малої селянської дитини. Але все це, як з води, піднялося того дня, коли селянський син нашої рідної землі вперше в історії людства піднявся у космос... Справді, добре сміється той, хто сміється останнім!

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

— Михайле, вставай! Чуєш!

— Ді-і-ду, іще тро-о-шечки... — ніяк не можу розплющити обважнілі повіки, а в цей час навколо мене тріскається і, наче крига, розповзається мій добрий сон — з ранковими імлистими полями, з набакиреними полукипками по них, з долиною, ставочком і дуплавими вербами над ним. Мені все це хочеться з'єднати, та руки мої вчеплюються не в клапті полів, не в полукипки, а в рядно, яке стягує дідусь. Голос у нього м'який, лагідний, наче дідусь теж стоїть у сні.

— Вставай, вставай, дитя, не будь вередою. За спання не купиш коня.

— А я й не хочу купувати коня, — намарно відгетькуюсь од діда. — Не хочу, та й годі.

— То який же з тебе господар буде? — посміюється дідусь. — Що ми варті без худоби? Вставай.

— Діду, хоч крапельинку...

— Нічого тобі ця крапельинка не пособить. Уже зовсім розвиднілось, та й сніданок парує на столі. Чуєш, як пахне? — витягує мене зі сну.

Я вдихаю повітря, але не знаю, що це пахне: чи поля, що снились, чи набитий сіном мішок, на якому я сплю, чи прив'яле зілля на божниці, чи їжа. Нарешті, мружачись, я підводжуся з вузького ясенового тапчанчика, якого змайстрував для мене дідусь.

За вікнами іще тремтить блакитнавій сон, під ним сизо росяніє спориш, а на сході ширшає небесна прозелень, яку ніжно визолочує і шафранить невидиме сонце. А в хаті по кутках ще старцями туляться тіні.

— Прочумався, нарешті? — співчутливо обертається од печі мати. На її обличчі міняться гарячі полиски, а на рукавах сорочки оживають вишиті квіти. Хоч ми й бідні, та маємо квіти і в городі, і на комині, і на полотні, яке зодягає нас. — Що тобі снилось, дитино?

— Забув, — насилу видобуваю з себе одне слово. Спросоння і язик, і губи не розчиняються. То вдень — друге діло: тоді мати каже, що мені треба дратвою зашити варги, наче нема на що інше тратити дратву.

— Вмивайся, вмивайся, хлопче, — квапить мене дід. — Час вести коняку.

Вода і рушник стирають з мене останні клапті сну, і тепер я чую, як на всю хату прокислим хмелем пахне тісто, свіжозварена розсипчаста картопля і підпалок * (* Перепічка.). Дідусь знає, що я дуже люблю гарячий підпалок, він бере його прямо з чорної пательні, ломить на чотири шматки і одну четвертину, що аж димить, подає мені:

— Бери, часнич, їж та рости великим!

Еге, коли б це збулися дідові слова, то, може, не крутили б тобою по-всякому. Щось тільки скажеш чи зробиш не так, зараз і соромлять: "Такий великий, а що витворяє. Чи ти сорому і клепки заодно позбувся?" А щось попросиш собі, то вже зовсім іншої співають: "Ти ще малий. От коли підбільшаєш..."

Але люди чогось не так швидко ростуть, як би їм хотілося. То тільки гриби після дощу за ніч повискакують з землі та й один перед одним похваляються шапками. Згадавши це, я трохи розпогоджуюсь і починаю посміхатись. Дідусь це помічає і добряче мружиться мені:

— Бачиш, які смачні у нас підпалки, а ти ніяк вставати не хотів.

— Діду, може, повести коняку в гаї?

— Можна й у гаї, там зараз така любота! — охоче погоджується дідусь, душа якого змалку зріднилася з лісом. — Тільки далеко не заїжджай.

— І торбу мені дайте трохи більшу: може, якраз на опеньки нападу.

— От і добре, — згоджується мати. — Все якийсь приварок у хаті буде. — Вона підіймає важку ляду скрині і подає мені торбу, пошиту з широкого рукава сорочки, на ній і досі червоніють квіти її дівування.

Надворі вже пофоркує і нетерпляче б'є копитом наша лукавоока хитрюга. Побачивши мене, вона привітно мотнула головою: сідай, мовляв, скоріше, бо мені теж пора снідати. Знаємо твою вдачу: коли голодна — покірна, а напасешся — не підступись, тоді навіть на свої оксамитні губи назбируєш злість.

Сива, шкірячи зеленкуваті зуби, підходить до порога і починає шиєю тертися об моє плече. Іч, як піддобрюється зранку. Я вичитую, яка вона паршива, неслухняна й підступна. А їй хоча б що: знову зачіпає моє плече і квапить на ту пашу, в якій заплутались роси і клапті туману.

От і сонце викотилося з-за чумацького шляху й повисло між крилами вітряка. Дідусь широко відчиняє ворота, а я, випростуючи плечі, на які вже всівся холодок, виїжджаю з подвір'я. І враз радісно-радісно стає мені на душі; згадалася вчорашня розмова з дядьком Себастьяном, згадав, що маю сьогодні говорити з попом, узяти в нього книжку, — і од усього цього не втримався, щоб не засміятись.

— Ти чого, шибенику, регочеш? — несподівано обізвався збоку дядько Микола; за плечима у нього погойдуються грабки, за поясом — кушка, з якої виглядають брус і мантачка.

— Хіба, дядьку, не можна? — сміючись, зупиняю перед ним коняку.

— В пісний день не можна.

— А я вже сьогодні скоромину їв.

— Осквернив себе м'ясоїдженням? — погрізнішали в дядька обличчя й серписті вуса.

— Осквернив, — смиренно кажу, одразу догадавшись, що дядько Микола тільки вдає з себе сердитого.

— Я ж бачу, що в тебе, хлопче, аж блищать макоїди, — покрутив пальцем навколо своєї щоки дядько Микола. — І що ж ти наминав із скоромини?

Знаючи вдачу дядька Миколи, я теж починаю немилосердно підбріхувати:

— Та оце ласували вепрятиною з підпалком, натертим часником. Мама сьогодні саме хліб печуть...

Але дядька вже не цікавить, що пече мати. Він скоса зиркає на мене і перепитує:

— Вепрятину? А чи часом не того... не брешеш?

— О, таке й скажете, — я зовні ображаюсь, а всередині сміюсь, як це часто робить дядько Микола, — в нього ж цю науку проходив.

— І яка на смак вона? — обережно допитується чоловік.

— Та яка: сало як сало, тільки трохи дубувате і жолудями пахне. Це переконує дядька Миколу:

— І де ж ви її доп'яли? — дивуються його очі, ніс, уста і зморшки на чолі.

— Де — я, пригадуючи оповідання нашого полісовщика, одчайдушно пускаюся берега: — До нашої свинки унадився веприк. Тільки звечоріє, а він уже — хвіст бубликом — і чеше з лісу на наше подвір'я: добрий вечір вам...

— Ах ти шибайголова! — розреготався дядько Микола. — А я, старий, і вуха розвісив-мало не повірив баламутству. В кого ти тільки вдався?

— В кого? Це ви поспитайте в моєї матері, — сміюся і я. — Вона часом каже, що не тільки в дідька і оглашенного, а навіть у вас.

Це ще більше розвеселило дядька Миколу. Він поліз рукою спочатку до очей, потім до вусів, похитав головою і підбадьорив мене:

— Отак і живи, хлопче, з радістю! І навіть, коли прибрешеш для сміху, не біда. А кислієм усякий може бути. То й будь здоров! — і він, завзятий, веселогубий, рівно іде з косою по землі, щоб до останнього свого дня розкидати по ній сонячну щедроту душі.

Мені після розмови з дядьком Миколою усе повеселішало навкруги: і перехрестя вулиць з іще не розтоптанною росою, і розчинені хати, і жінки в очіпках, що вибігали з відрами по воду, і дівчата в хустинах, які гнали до череди худобу, і рибалки, що йшли стежиною — один з саком, а другий з довжелезним бовтом, — і дзвін коси, яку хтось клепає у саду, і голос містка під копитами коня, і он клапоть туману, що зачепився за городні ворота і не знає куди податися: чи припишкнуту до землі, чи піднятися вгору.

Я проїжджаю село, старий зруб, що став сіножаттю, Богачів хутір, круглик — синю латочку лісу в полях — і опиняюся в діброві, що зверху кутається небом, а знизу туманцем. А як гарно тут блакитніє поміж кленами! А самі клени зараз такими наполоханими стали, — от-от кинуться навтіки або ще, гляди, й полетять за перелітними птахами, біля їхніх ніг схлипує і схлипує джерельце, а якась пташина розважає його; вона перескакує з листка на листок, виспіває собі і нічутінку не турбується, що десь за лісами синіє холод. Він уже погнав на південь щуриків, журавлів і лебедів, а гуси й качки тільки починають переліт. Та найбільше мені шкода лебедів і того сумного дзвону, що натрусили вони мені в душу. І шкода, що осінь моя минає в полях, у дібровах, а не в школі. Єдина лишилась надія на батька — от, може, він скоро повернеться і вийме з мішка мені чобітки...

Думки на своїх крилах несуть та й несуть мене до батька, до зустрічі з ним, а тим часом лукава коняга вже пощипує траву і наміряється скинути мене.

Я зіскакую на землю, путаю Обмінну й розміркову, куди ж гайнути по гриби: в березину чи в загороду Костюків, де весною бувають сморжі, влітку — суніці, а восени — опеньки. Та опеньки в нас це не гриби, а півгриби, їх, коли вони є, і п'ятилітній малюк назбирає.

Інша справа знайти боровика! Він так уміє притаїтися, що не кожний, навіть зіркоокий, побачить його. Для мене зустріч з боровиком чи більш безпечним красноголовцем, який дуже любить хвалитися своєю шапкою, завжди буває несподіваною і радісною. І я не можу, як інші, одразу хапати гриба; мені треба придивитися, присісти, погомоніти з ним, а потім уже орудувати кіскою.

Я пускаю низом пісню, а мені за дорогою грубше обзивається луна — їй теж хочеться співати.

Ой диби, диби, диби —
Пішов дід по гриби,
Баба по опеньки.
Дід свої посушив,
Бабині — сиренькі.

А чого б їй теж було не посушити? Все б мала собі що кидати взимку в борщ. Та й квашені

опеньки смачні, коли їх полляти олією. А від пирогів з опеньками хто відмовиться! І хоч я лише з пісеньки знаю цю бабу, що полінувалась сушити опеньки, але гуджу її, несхвально похитую головою, а далі подаю голос на другі гони. І знову до мене обзивається луна. Збиваючи росу, я іду до неї, а очима так і пантрую на всі боки. Он біля пенька розпухирилась маремуха, червона шапка її блищить, ніби смальцем помащена, а в неї вп'ялися білі крапинки: трохи далі синіють крихкі сироїжки. Але я їх не беру, бо, поки доїдеш додому, вони перетрутяться на сміття.

Ой гайку, гайку,
Дай мені бабку.

І, гай, не довго думаючи, дає мені бабку. Вона примостилася під розтрісканим кореневищем берези, ніжка на ній темна, лусковита, верх сіренький, а низ оксамитно-білий ще й просвічується рожево. Але це місце не грибне. Підем далі, де небо аж ллється в ліси і струшує з них листя.

І от уже низом стало срібно-срібно, вище — золотаво, а вгорі — блакитно. Це березняк, що побратався з полохливою осичиною. Чи є вітер, чи нема його, а вона, позеленівши, тремтить і тремтить, наче холод і переляк увійшли в кожний її листок. Ось тут я вже пильную: це ж таке місце, де не тільки земля, але й дерево пахне грибами. Я присідаю навпочіпки і тихенько придивляюсь, що робиться довкола. Тут галасувати не можна, бо гриб злякається людського голосу і піде в землю. Раптом моє серце тенькнуло, опустилось трохи вниз і радісно завмерло: невдалік од отруйного стебла "воронячого ока" красовито стоять два близнюки-червоноголовці. Вони такі молоденькі, що їхні зрошені туманом картузики не встигли відліпитись од міцних товстеньких ніжок.

— Добрий день, хлопці-красноголовці! — кажу я до них, а вони мовчать.

Еге, а що тільки робиться за ними! На зарослій зозулиним льоном купинці стоїть отакенне красноголовище! Шапка на ньому перебакирилась, завбільшки вона буде не менше полумиска, а ніжка завтовшки з мою руку. Спочатку я його називаю старостою, а далі отаманом над красноголовцями. Такого ще ніколи не бачив! Я підбігаю до нього, приміряюся з усіх боків, милуюся, далі бережно зрізаю і кладу на бриль, бо в бриль його шапка не влазить. Буде тепер чим похвалитися дома! А он тіль-тіль прокльонувся грибочок, у нього ще й ніжки нема, а шапочка навіть не встигла почервоніти. Ну, це маля хай ще росте і розуму, й тіла набирається. За ним можна прийти й завтра.

Ох, і вдався ж ранок сьогодні! Я назбирав повнісіньку торбу ще й бриль красноголовців. Навіть сива, здається, дивувалась таким збором. В село їхав, наче переможець. І хто тільки не бачив мої красноголовці, підхвалював мене і питався, де набрав їх. Я посміхався собі в душі, а з місцем грибним не таївся. Зустрів мене і Юхрим Бабенко, який любив не так працювати, як просторікувати і добре попоїсти.

— Оце сам аж стільки назбирав красноголовців? — недовірливо округлив свої хитрі очі.

— А за що б я найняв помічників? — запитав і я, гордо тримаючись на своїй коняці.

— Ти ба, як пофортунило, — Юхрим притримав коняку і поліз до мого бриля, потім одним оком пильно заглянув у торбу, щоб пересвідчитися, чи нема в грибах червлятини.

"Еге, попошукай, попошукай", — зверхньо поглянув на парубка. Я не забув, як він пожалів дати мені хоч на один день "Пригоди Тома Соєра".

— Славні гриби, нічого не скажеш, — з заздрістю промовив старий парубок.

— То й не кажіть, — загордився я так, що й Юхрим помітив.

— Чогось пишним ти сьогодні став.

— А чого ж, — поважно відповів я.

— Ще рано тобі комизитись, — Юхрим оглянувся на всі боки і стишив голос: — Може, тепер будемо сватами?

— Це ж як? — не зрозумів я.

— Товар за товар: ти даєш мені красноголовці, а я тобі — книжку.

— О? — здивувався і не повірив я в Юхримову щедрість: хто не знає його дурисвітство?

— Правду кажу. За ці гриби, коли хочеш, дам тобі почитати аж "Пригоди Тома Соєра".

Еге, он яку щедрість має гороб'яче опудало.

— Тільки прочитати?

— А ти ж думав як? — здивувався Юхрим. — Що я, гадаєш, сам не можу назбирати грибів?

— Тоді й збирайте самі! — відрізав, бо в голові в мене майнула інша думка.

— Почекай, ще прийде коза до воза. В усьому селі "Тома Соєра" нема, — обізвався Юхрим, коли я од'їхав од нього.

Мені хотілося показати йому язика, але інколи я теж можу бути статечним. Це я зараз і зробив — обернувся до Юхрима, докірливо похитав головою: мовляв, хоч і високий ти до неба, та дурний, як не треба.

Повернув праворуч і покрученими вуличками та завулками добрався до подвір'я дядька Себастіяна. Скочивши з коня, я підійшов до порога і перед ним довго морщив чоло, думаючи, що ж мені таке сказати голові, а потім зайшов у хату. Одначе тут нікого не було. То це й краще зараз для мене! Я підійшов до піаніно, підняв чорне віко, але вдарити по тих жовтих зубах, що тримають у собі чи під собою музику, не наважився. А напевне ж, є такі щасливці у світі, що й змалку можуть грати на такому диві? Зітхнувши, бережно зачинив віко, висипав на лаву гриби з бриля, надсипав ще трохи з торби, і так мені чогось добре стало на душі, що й не кажіть...

Після обіду, коли мама й бабуня пішли на город, а дід у катрагу, я взяв космографію і тихенько вислизнув з двору. Попівські гончаки і старий пес зустріли мене точнісінько, як і вчора. Але сьогодні до воріт вийшла не Мар'яна, а фурман Антон, якого прозивали Недола-манім. Від любові до їзди на конях-неуках у нього були поламани ребра, руки, ноги й ніс. Не знаю, що в нього залишилось недоламанім, що так прозвали його? Але й зараз дядько Антон, кульгаючи та бокуючи, міг вискочити на будь-якого жереба, кліщем вп'ястись у нього та й переганяти худоб'ячу злість на піну.

— Ну, і що ти скажеш? — замість вітання питається з-за хвіртки дядько Антон.

— А що саме вам треба? — не лізу я за словом ні до кишені, ні до потилиці.

— Еге, чого мені тільки не треба, а головне — мати свою пару коней.

— От чого-чого, а цього я поки що вам не можу дати.

Моя відповідь подобається Антонові, бо він широко посміхається і згадує "Інтернаціонал":

— Да, ніхто не дасть нам ізбавленья... Ти до попа?

— Еге.

— І яке в тебе до нього діло?

— Хочу книжку йому віддати.

— Тоді ходи за мною.

Я іду за дядьком Антоном, але з моїми ногами щось починає діятися : з кожним кроком вони все більше дерев'яніють, а в душу заповзає несміливість, і все згадується вчорашнє. Оті прокляті раки, які я вчора пік у попівській світлиці, і зараз починають ворухитися клешнями на моїх щоках. Коли б це було де брати книги, то хто б мене побачив отут?

Дядько Антон, шанобливо пригинаючись, стукає у двері світлиці, далі шарпає їх до себе, і мені від цигаркового диму стає сизо в очах. За столом насупились над шахами піп і його син, а тютюновий чад заволікає не тільки їх, а й золотошату богоматір з дитям, що висить під самою стелею. Не чуючи свого голосу, я здоровкаюся, піп, не обертаючись, киває мені патлами, а панич весело вигукує:

— От і вчений муж зволили до нас прийти! Я вислухую насмішку і мовчу, але паничеві не терпиться поговорити зі мною, і він, косуючи одним оком, запитує:

— Ти, може, і в шахи вмієш грати?

— А чого ж — умію.

— Що-що!? — аж долоню наставляє до вуха панич. Чи йому воно в цей час оглухло? — Жартуєш чи смієшся, хлопче?

— Ні, не жартую і не сміюся.

Тепер і піп обернувся до мене, в його очах сивіла імла років.

— Ти насправді вмієш грати в шахи?

— А чого ж, — уже сміливіше кажу те саме. — Дуже хороша ця гра.

— І він уже розбирається, що хороше! — попович хмикнув, а далі здавив повіки і ткнув пальцем в чорну фігурку, що вершилась білим гострячком: — Що це буде?

— Ніби ви не знаєте? — мало не пирхнув я, треба ж причмеленим бути, щоб таке питати.

— Ми-то знаємо, — єхидно цідить попович і настирливо тицяє в безневинну фігуру. — То що це?

— Король!

— А це?

— Хверзь.

— Не хверзь, а ферзь! — строго поправив мене панич.

— Хай буде по-вашому, — погоджуюсь я.

— А як ходить кінь?

— По букві "г".

— Це прямо неймовірно! — чогось непокоїться попович, і на його обличчі прокидається цікавість до мене. — Хто ж тебе вчив грати?

— Червоні козаки. Це тоді, коли вони стояли на нашій вулиці. Моя відповідь не дуже сподобалась попові і його сину. Вони презирнулися поміж собою, і попович від шахів перейшов до книги.

— Прочитав? — зиркнув на космографію, в його темних з вологістю очак знову заграла насмішка.

— Та ні.

— Лінувався? Чи, може, не сподобалась книга?

— Теж не вгадали. Дядько Себастьян передав, щоб ви, коли схочете, давали мені такі книги, які я зможу вчитати.

Мої слова враз ошелешили батька і сина. Вони багатозначно презирнулися, схрестили погляди на мені й одночасно потягнулись до цигарок.

— Так, так, виходить, ти до дядька Себастьяна ходив? — починає допитуватися попович. — До начальства, значить...

— Він для мене не начальство, а просто дядько Себастьян.

— І що ж ти йому казав? — заворушилися підозра і брезкність у куточках попових уст. — Може, скаржився?

Тут мене починає розбирати злість: іч, що їм в голову прийшло! І з гідністю відповідаю:

— Я ніколи ні на кого не скаржився. Навіть коли дурно-пусто мене били, — бо я ж хлопець!

— Он як?! — здивувався піп, і в його імлистих очак з'явилось щось подібне до посмішки.

— І все-таки, що тебе погнало до голови комнезаму?

— Я тільки хотів попросити, щоб він допоміг мені розібратись у книзі. Дуже трудна...

— Дарма, хлопче, дарма, — заспокоїв мене піп і веселіше сказав : — Я зараз підшукаю тобі дуже інтересну книгу, в ній усе розбереш.

— Не мала баба клопоту... — ні до кого не звертаючись, сказав попович і злегка вдарив кулаком по столі. Батько строго поглянув на сина, підійшов до другої шафи, відімкнув її й почав там порпатись. Він, правда, ще не знайшовши книги, один раз обернувся до мене і сказав:

— А ти, видно, хлопче, не промах.

— Це як коли, — відповів я так, як воно в мене виходило, а піп посміхнувся.

Незабаром я вискочив з прокурених попівських покоїв з "Тарасом Бульбою" в руках. Це, напевне, про когось із наших, бо дядька Миколу по-вуличному теж прозивали Бульбою.

Привівши коняку в ліс, я думав ще назбирати грибів, але, допавшись до книги, забувся і про гриби, і про коняку, і про ліс. Я не стямився, коли роса, а далі й вечір упали на діброви. Душа моя сміялася і летіла на Запоріжжя до славного козацтва.

Ввечері, пам'ятаючи слова дядька Себастьяна, я знову пішов до комнезаму. Тепер тут було чимало людей, деякі поприходили прямо з роботи. Я тихенько зашився в куток, ждучи, коли дядько Себастьян закінчить розмову з людьми. Мені дуже хотілось похвалитися йому книгою. І от, коли останній комнезамівець став на поріг, я з сіней вийшов назустріч дядьку Себастьяну.

— Здоров, парубче! — весело і так само без насмішки вітається зі мною голова комнезаму ще й подає руку. Хіба лише від цього не переймешся більшою повагою до чоловіка і не подумаєш про себе, що й ти чогось варт? — Вже, бачу, дістав нову книгу? — в обідочках, що навколо вуст, ворухнулась посмішка.

— Дістав.

— І що воно, й до чого воно? — бере голова комнезаму книгу в руки.

— "Тарас Бульба"! — кажу поважно.

— Тарас Бульба? Хто він?

— Козак... — дивуюсь я: невже дядько Себастьян не читав цієї книги?

— А він, Тарас Бульба, за нас чи проти нас був?

— За нас. Хіба ж ви такого не знаєте?

— Знаю! — розгортає книгу дядько Себастьян. — Але хочу, щоб і ти в такий час знав, хто за кого стоїть: за нас чи проти нас. Зрозумів?

— Зрозумів.

— Тоді повернись-но, синку, сідай за стіл, і почитаємо розумну книгу вдвох.

— О! — виривається те саме "о", яке в мене то радіє, то журиться, то не йме віри, то відникується, то дивується.

— Не "о", а сідай, коли старші кажуть.

Я сідаю за товстоногий графський стіл, а голова комбїду з шухляди дістає червону китайку, розстелює її, і в комнезамі і в мене на душі стає одразу урочисто. Дядько Себастьян сідає поруч зі мною, кладе мені руку на плече, і я мимоволі притискаюсь до нього.

— Михайле, це ти мені сьогодні приніс гриби? — несподівано запитав голова комбїду.

Я не знаю, що сказати, і мовчу.

— Ти? — підводить на мене глибокі довгасті очі, в яких зараз стигне смуток.

Я чогось починаю думати, що не так, як треба, зробив, і винувато кажу:

— Я, дядьку Себастьяне.

— І нащо?

— Нащо? — дрогнув мій голос. — Бо я вас, дядьку Себастьяне, люблю.

— Он як? — сумовито і якимось розгублено посміхається чоловік. — Ну, спасибі, Михайле, і за любов, і за гриби... Я тебе теж люблю, дитино. Та більше нічого не принось мені. Оце вперше за своє головування беру подарунок. Візьми й ти від мене, — виймає з кишені довгий в обгортці з пацьорками цукерок, на якого я тільки міг дивитися в ярмаркові дні.

— Спасибі, дядьку Себастьяне, — беру таку розкіш у руки. — Може, пополам?

— Смокчи один, — засміявся чоловік. — Ти спати ще не хочеш?

— Ні.

— Тоді читай. А втомишся, я почну.

— Е, ні, — не погоджуюся я. — Може, ви почнете, бо я вже знаю свій голос.

— З нас, Михайле, ще ніхто не знає свого голосу, — багатозначно говорить дядьку Себастьян. І хоч я малий, але за його словами відчуваю щось незвичайне, хвилююче.

— Про що ви, дядьку?

— Про те подумалось, дитино, ким завтра чи позавтра можемо стати ми. Не завжди ж буде таке щодення, що насяла війна. Сьогодні ти дитя убогих, не маєш навіть у чому до школи ходити, а перегодя, дивись, зможеш у науку піти і навіть учителем стати, бо таке врем'я настало.

Вірячи й не вірячи, я запам'ятовую ті самі слова про "таке врем'я", яке одні проклинають, а інші живуть ним. А сам думаю: "Невже я колись зможу аж учителя доскочити?"

— Дядьку Себастьяне, ви не теє... не підсміюєтесь?

— Ти про що? — голова комнезаму назбирує навколо очей добрі зморшки.

— Про те, що навіть я учителем зможу колись стати?

— Не жартую, Михайле... От колись, як вивчишся, згадаєш мої слова, згадаєш і мене, уже старого. І тоді в хату мою заглянеш— і мене чогось научиш. Не забудеш?

— Хіба таке зможе забутись? — зітхаю, знову ж таки вірячи й не вірячи в те, що, може, й збудеться в "таке врем'я". А розбурхані думки на своїх свіжих крилах несуть та й несуть мене, малого, до тих років, коли я вже вчителем стаю на поріг постарілого дядька Себастьяна, коли принесу йому не гриби, а свою шанобу і вдячність...

Дядьку Себастьяне, мій перший добрий пророче, моя радість і смуток! Вас уже давно немає на світі, але й досі мені світять ваші глибокі очі, і досі ваша сердечність ходить з людьми, що

знали вас. І хай вам пам'ятником буде людська подяка і моє слово...

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

З того вечора я часто приходив у комбід до дядька Себастьяна, і, коли він мав час, ми разом читали якусь книгу, газети чи гомоніли про всяку всячину, а найбільше про те, що буде попереду, коли згине коріння й насіння воєн, людської ворожнечі і злиднів, коли не хурделиця свинцю, а заметіль цвіту буде огортати людину і добрий розум увійде у кожну оселю. Дядько Себастьян перегортав перед собою і мною велич надій, і на їхніх лебединих крилах летіла в майбутнє моя дитяча душа.

— От і наговорились, і заговорились, а час іде, — він підходив до вікна, поглядав на зорі, а далі висовував шухлядку з графського столу й виймав звідти шматок чорного хліба, головку часнику, а іноді й сало, і тоді мали ми таке розкошування, якого, мабуть, не знали й царі. Тепер уже дядько Себастьян розповідав усякі небилиці, глузував над панами, попами й королями, а я сміявся, не забуваючи свого — чи вийде, чи не вийде з мене учитель? І не раз я тоді бачив себе вчителем у крамній сорочці і навіть у черевиках.

Мати спершу сварилась, що я надокучаю голові комбіду, а потім звикла і, коли я смерком навшпиньки тягся до свого картуза з переламаним козирком, посміхаючись, питала:

— Вже на вечорниці чешеш?

— Ні, на всеношну, — весело показував зуби і вислизав з хати у ті вечори, що навіки залишили мені свої зорі.

Одного разу ми засиділись над книгою і незчулись, як обережно рипнули двері. На порозі став рослий, не знайомий мені чоловік в розкудланій баранячій шапці і з обрізом під пахвою. Од несподіванки я зойкнув, а дядько Себастьян блискавично скочив з-за столу, схопився за стеєр. Невідомий якось невпевнено підняв ковшистими ручищами куцака і хрипко сказав:

— Себастьяне, я прийшов не битись, а здаватися. Не хапайся за зброю.

— А ти не брешеш? — рука дядька Себастьяна застигла біля боку.

— Дивись, — опустил свого втинка невідомий і ступив ближче до нас. На його повісповане чоло виступили біль і утома, а над запалими тривожними очима в сполосі бились довгі вії, наче хотіли одвіяти від себе погані видіння.

— Ну, що, Порфирію, допомогли тобі твої бандити, вся контрреволюція і дурна злоба? — гнівно запитав дядько Себастьян, змірюючи безжальним поглядом косарську постать бандита, з якої хтось вибрав упевненість.

— Не допомогли, Себастьяне, ой, не допомогли, а тільки виломили мою долю. Того й прийшов до тебе, до вас... — понуро відповів Порфирій. Його закудлане обличчя було вимарнілим, від одежі тхнуло кислятиною й димом, а простуджений голос клетотів, кавчав і хрипів усередині.

— Виломили, кажеш, долю? — тепліше блиснули очі дядька Себастьяна. — А ти ж від них, бандюг, іншого сподівався? — махнув рукою в той бік, де мав стояти ліс.

— Біда, та й годі, — зітхає Порфирій.

— Ну, клади свої документи! — наказав дядько Себастьян і здійняв червону китаюку.

Бандит підійшов до столу, поклав на нього проіржавлений втинок, дві репаних, як черепахи, гранати, потім вийняв пістолет, із жалем подивився на нього і, гірко всміхнувшись, подав дядькові Себастьяну:

— А нагороду — подарунок його імператорської величності за колишню хоробрість — передаю тобі.

— Скучив я за подарунком його імператорської величності, аж нікуди! — неласкаве подивився на зброю дядько Себастьян. — Клади її до бандитської!..

Порфирій поклав свою, колишньою хоробрістю зароблену зброю, знову зітхнув і похнюпився.

Про що йому думалось у цю туманну годину свого життя? Чи про тихий селянський рай на своєму хутірці, де спокійні воли дивилися у вічність, жито пахло полином, а дружина на припухлих устах тримала любов? Чи про темні ночі в розвідках, чи про ту невеселу славу, що начепила на його груди георгіївські хрести? Чи про безслав'я у банді і вовчу самотність у лісових нетрях та в одичалих скитках, де й ченці, обростаючи корою, не помічали плину часу?

В революцію, повернувшись додому, Порфирій знову ревно припав до свого напівзруйнованого, обнесеного війною хутірця. Вилузуючись із шкури, недосипаючи ночей, він товкся в хазяйстві, наче в пеклі, надіючись зробити з нього рай. Світові переміщення, криваві битви, падіння царств-государств, нові революції і зміни влад не обходили його, наче все це було чи в сні, чи на другій планеті. Не те що партії, товариства, а навіть церква не цікавила його. Він тримався того, що церква — діло старих, а політика — діло темне і не доведе хлібороба до добра. Селянин має жити однією політикою — своїм клаптем землі і тим, що вродить на ньому. Біля своєї земельки і худоби, тремтячи над кожною зерниною і грошем, він і оживав, і дичавів, вже не помічаючи, як непосильна робота стирала з припухлих уст дружини любов і опускала донизу перса. Отак би у своїй хутірській шкаралупці дожив би він одлюдком до мирних днів, може, дотягнувся б і до свого раю, аби не лихий випадок.

У двадцятому році на його хутірець наїхали саме ті недалекоглядні продагенти, які мало не на кожного селянина дивились як на куркуля чи прихованого ворога. Не заходячи до хати, вони зразу попрямували до комори, прикладами висадили двері й почали наводити свої порядки. Порфирій з ключами підійшов до них і довго, мовчки дивився, як з його засіків вимітали зерно. В голову йому вдарили гнів, біль і пожадливість і там варили свою пекельну юшку. Коли продагенти навантажили мішками парокінну фуру, він став на порозі комори і глухо сказав:

— А тепер їдьте!

— Ми ще маємо час, — засміялися продагенти.

— Ніхто не знає свого часу і гробовища, — чавив і зчавити не міг злобу. — їдьте, поки тихо лихо.

Продагенти обізвали його чмурем і почали погрожувати оперативною трійкою, яка в ті часи на місці чинила суд і розправу. І тоді посатанів Порфирій. Пригинаючись, він метнувся до хати, вихопив з піхов шаблю і кинувся на продагентів. Вони, не чекаючи такого, розлетілись із його подвір'я і помчали по допомогу в повіт. А Порфирій, переодягнувшись, взяв свою золоту імператорську зброю, шаблю, вузлик з одягом і подався у банду.

В лісі він одразу ж попросив у отамана кількох бандитів, щоб зловити продагентів. Але той лише засміявся:

— Дядько завжди залишиться дядьком; політики нема, чоловіче, в твоїй голові!

— Яка ще тут може бути політика? — відмахнувся од ненависного слова.

— А ось яка: тільки дурні нищили тих, що викачували хліб. А ми їх пальцем не зачепимо. Хай наш дядько на власній шкурі відчує, що таке продрозверстка, тоді він добрішим стане до нас.

Через деякий час Порфирій відчахнувся од банди і почав самотньо блукати в лісах, зрідка ночами навідуючись на свій хутірець, на своє померхле щастя...

І от в стражданні і непевних надіях стоїть він зараз бандитом, вовкулакою перед своїм колишнім товаришем, шукаючи на його обличчі хоч крихітку співчуття.

— Нарешті позбувся свого залізничця, — з клекотом, хрипом і болем вичавлює він з себе. — Що тепер, Себастьяне, маєш робити зі мною?

— Буду дивитися на портрет цього телепня, прислухатись до кавчання у його душі й думати, як вона од святого хліба, од землі і любові докотилася до бандитського ремесла, — гнівно кидає голова комнезаму.

Порфирій здригається:

— Не печи хоч ти мене, Себастьяне, не печи.

— Хай тебе чорти на тім світі печуть! А в мене є інша робота.

Бандит безнадійно махнув рукою:

— Тепер буде кому пекти і на цьому, і на тому світі. На це не треба великого розуму. Надивився на тих, хто уміє пекти і впекти... А пам'ятаєш, Себастьяне, як ми з тобою колись у церковноприходській на одній тримісній парті сиділи? Ти з одного краю, а я з другого.

— А тепер стоїмо наче на двох краях землі... Бач, коли школу згадав? Чого ти з цим словом не прибіг до мене перед тим, як у банду гайнув? Ти ж не дурний чоловік.

— Чого? Бо злоба не тримається біля розуму, — аж якось живовидячки осів Порфирій.

Дядько Себастьян пильно подивився на нього, стримав гнів і спокійніше спитав:

— Яка ще напасть коловоротить тобою?

— Невідомість, тільки вона, бо не знаю, яким буде мій судний день... Ти, може, десь тихенько підкажеш, що саме завело мене в ліси. Я озлобився, Себастьяне, озлобився і до краю заплутався.

— Чого ж ти заплутався? Пожалував хліба, а душі — ні?

— Навіть трохи не так, Себастьяне... Ось тоді, коли в мене вигрібали зерно й душу, одна думка наче навпіл розкраяла мій мозок: хіба це життя, коли свій свого починає їсти, коли свій на свого дивиться, наче на ворога? І це мене погнало в чорний закуток. Та хіба тільки мене... Що тепер маю робити в цьому світі?

— Поки що сідай за стіл! — наказує дядько Себастьян і, щось роздумуючи, дивиться у вікно.

Порфирій сідає за стіл з другого кінця, подалі від бандитської і імператорської зброї, а дядько Себастьян кладе перед ним цупкий, мов жерсть, аркуш паперу, чорнильницю, ручку.

— Пиши!

— Що саме? — бере в брудні з великими пазурами пальці ручку.

— Пиши, що ти, сякий не такий, навіки пориваєш з бандитизмом, з усією контрреволюцією, з безпутністю, признаєш закони Радянської влади і не будеш, як елемент, брати участі в політиці. Зрозуміло?

— Потрібна мені ця політика, — обома руками відганяє щось од себе Порфирій. — Моя політика в землі лежить, коли б тільки самому не лягти в неї, — Він довго пише свою дивну сповідь, потім хукає на неї, перечитує, подає дядьку Себастьяну і, міняючись од якоїсь лихої думки, говорить: — От і дійшов чоловік до найстрашнішого... А тепер що скажеш ім'ям власті?

— Іди додому! От і все моє казання! — спідлоба насмішкувато дивиться дядько Себастьян.

Порфирій розгублено і недовіжливо поглянув на нього:

— Як ти сказав? Додому йти?

— А куди тобі ще хочеться?

— Нікуди, ой, нікуди, Себастьяне! Я ладен повзти на колінах до дітей, до жінки.

— То краще ходити, а не повзати вчися. Повзати і гадина вміє. В очах Порфирія починають шаленіти надія і мінлива радість.

— Себастьяне, а більше нічого мені не треба?

— Чи знайдеться чоловік, якому не треба було б більшого, ніж він має.

— Я не про це, Себастьяне... Я, значить, питаю: у повіт, у Чека, мені не треба?

— В Чека без тебе, дурню, вистачить роботи... До твого папірця я ще в повіті, де треба, скажу слово: як-не-як на одній парті сиділи...

— Ой спасибі тобі, Себастьяне, повік не забуду. Скільки ж я передумав про Чека, скільки одна згадка про нього каламутила душу... Невже оце зараз я повернусь, переступлю поріг і піду додому?..

— Отак усе і зробиш: повернешся, переступиш поріг, та й будь здоров.

Порфирій тихенько заклекотів, засміявся, обернувся, з-за плеча глянув на голову комбідусу, потім круто став навпроти нього і, не тамуючи радості, попросив:

— Себастьяне, затопи мені хоч зо два рази в пику. _ Це ж для чого тобі така розкіш? — нарешті посміхнувся й дядько Себастьян.

— Щоб легше і надійніше на душі було. Це мені, вважай, як сповідь буде.

— Ет!

— Дуже прошу, вдар, Себастьяне... Зроби чоловіку радість.

— Ну, коли так дуже просиш, то тримайся! — блиснули завзяттям очі дядька Себастьяна.

— Тримаюсь! І добре бий, щоб усю крученість і дурість вибити з макітри! — широко розставив ноги осміхнений Порфирій.

Дядько Себастьян підійшов до нього ближче, відвів руку і двигнув Порфирія кулаком у груди. Той крутнувся і одразу ж опинивсь біля вікон, обтираючи спиною стіну.

— Ну, як, трохи полегшало? — насмішкувато запитав дядько Себастьян.

— Ой, полегшало, ніби гора звалилася з пліч! — гигаючи, випростується і підіймає вгору ковшисті руки Порфирій. — А тепер я обертаюсь, переступаю поріг і йду, а потім біжу додому.

Прояснений, він виходить з комбїду, і крізь незачинені двері ми якийсь час чуємо шматки не то схлипування, не то реготу...

На цьому і закінчилася б справа Порфирія, аби за неї з другого кінця не вхопився пильний Юхрим Бабенко. Наступного дня, одягнувшись у святешне, він подався на хутірець до Порфирія, розцілувався з ним, з його дружиною, їв-пив за їхнім столом і аж падав од сміху, коли господар розповідав, яку мав сповідь у голови комбїду.

Це було вдень, а ввечері Юхрим, уже в буденному одязі, горбився перед чорним каламарем і строчив матеріали: допис у газету, а заяви в повіт, губернію і столицю. Писав не тому, що в нього прорізався зуб на Порфирія чи хотів зайняти посаду голови комнезаму, — нащо йому ця халепа, коли за неї не платять грошей? Юхриму Бабенку потрібна була пильність і недремність викривача, щоб на цих конях доскочити до служби поки що хоча б у повіті. Чого йому таку голову і почерк занпащати в селі? І ще хотілося Юхримові зажити слави кореспондента — і від дядьків шана, і від жіноцтва повага. На щастя, ї трапилось підходяще діло. Революція у небезпеці, її рятує Юхрим! І він пише і радіє з написаного.

В дописі і в заявах він звинувачував дядька Себастьяна в тяжких гріхах проти революції: у втраті класової пильності, у підозрілих зв'язках із класовими недобитками, в самостійності розуму і соображення та рукоприкладстві. Найбільше пильний сількор налягав на те, як це можна було відпустити бандита додому без погодження, дозволу й документації вищестоящих органів.

В село на бричці приїхала перша комісія. Голова комісії, видно, був хворою людиною. Йому все не вистачало повітря, задихаючись, він синів і ставав дуже сердитим.

— Цей не помилує Себастьяна, — з жалем заговорили в селі.

— Чи не пограє він тепер на піаніну аж у тюрязі? — зраділи дукачі.

Од цих чуток і нашіптувань мені гірко й тривожно стало на душі. Комісія за зачиненими дверима почала поодинці опитувати Порфирія, дядька Себастьяна й наприкінці Юхрима. А перед зачиненими дверима умлівала від горя і сліз Порфирієва дружина. Найбільше говорив Юхрим, його підписарське красномовство, наче на хвилях, впливало на найсвятішому: революції, революційній пильності і класовій непримиренності. Юхрима ніхто не перебивав, а коли він замовк, голова, задихаючись і синіючи, поморщився:

— Усе?

— Поки що все. Та коли треба для протокола й дійства, іще можу, — пообіцяв Юхрим, обтираючи піт із чола. Тоді голова комісії звернувся до Бабенка:

— Ви не зможете відповісти на двоє запитань: перше, хто вас навчив тінити святе слово — революція? Друге, хто обпатрав, обскуб, наче курку, вашу совість?

— Я жалітися по всіх параграфах і інстанціях буду за образу індивідуума, — заверещав Юхрим.

— Це ви зумієте. Як я думаю, ви все життя будете на когось жалітися і доти топити людей, поки з вас не скинуть штани і не всиплуть по всіх параграфах. Тільки це може допомогти вам.

Юхрим, як побитий пес, вискочив з комбіду, а на його місце, заточуючись, увійшла Порфирієва жінка. Комісія довго не могла їй роз'яснити, що ніхто нікуди не буде забирати її чоловіка — хай тільки чесно він живе. Для цього й амністія дана владою.

— Ой, спасибі вам, люди добрі, — нарешті ожила жінка. — То прошу, не погребуйте, заїдьте до нас, удома ще самогон лишився. Той чорт не дав людям допити.

— Міцний? — задихаючись, поцікавився голова комісії.

— Горить синіми квітами.

— Тоді ми його заберемо в лікарню. Не пожалієте?

— Що ви, господь з вами! Як треба, ще виженемо — це вже для вас.

Комісія таки забрала самогон. Юхрим пронюшив і про це, зрадів і, наперед смакуючи, як він підсуне візка голові комісії, двигнув до лікарні. Але новий матеріал не вигорів: самогон як медикамент було здано головному лікареві, бо в ті роки на ліки було дуже сутужно.

Та й лікували тоді по селах не так лікарі, як ворожбити, костоправи й шептухи, орудуючи заклинаннями, замовляннями, тьху-тьхуканням, непочатою водою і землею, її найчастіше прикладали до серця і ран. Коли ж хто умирав, на це дивились по-філософськи: бог дав, бог і взяв. Одначе тепер не так забирав бог, як тифозна воша, вона була найвірнішим підмогачем костомахи. Тому й не дивно, що Порфирієва жінка, у великій ненависті до Бабенка, прозвала його тифозною вошею.

А Юхримові що? Він принишк на якийсь день, а далі почав розпускати чутки про потаємних ворогів революції, які виживають його з села, і, висолопивши язика, розшукував собі достойну посаду в місті.

Якось увечері, коли ми з дядьком Себастьяном сиділи в комбіді за книгою, несподівано притарабанився Юхрим. Він був у, френчі з англійського сукна і галіфе, підшитому лискучим хромом, через що можна було комусь пустити в очі туману: певне, власник цих штанів ще недавно в кінноті орудував шаблею. Юхрим любив ефекти і в одежі, і в мові. Він картинно зупинився біля рижка столу, неспокійно ворухнув руками, засунув їх у бездонне галіфе, і вони там заборсались, неначе звірята.

Дядько Себастьян з презирством поглянув на непроханого гостя; в очницях його стояла така темінь, за якою зовсім не видно було очей. Через хвилину Юхрим повів устами, і на них вигнулась та усмішечка, де нахабство підминало непевність:

— Не чекав мого вторгнення, Себастьяне? Знаю — не чекав! Але моя драматична душа мусила прийти до тебе з приношенням, тобто на уклін по всіх параграфах, статтях і статуту.

— Яка, яка у тебе душа? — повеселішав дядько Себастьян.

— Як було вже сказано — драматична!

— За якими ж це параграфами? — насочилось насмішкою обличчя голови комбїду.

— За параграфами революції!

— А яка тоді в мене душа?

— Натурально — героїчна! — піддобрюючись, урочисто сказав Юхрим, і на його невірне обличчя навіть ліг покривець шаноби.

Дядько Себастьян тільки головою покрутив: мовляв, ох, і влізливий ти, чоловіче, але промовчав. А Юхримові того тільки й треба. Він одразу ж повів мову про зміни в повіті, хитромудре увернув, що тепер і його друзяки впливли наверх, повшивались у служби і кличуть його ближче до верхів.

— Ну, а ти, звісно, вирішив триматися маси? — безневинно запитав дядько Себастьян.

— Ні, я ще не вирішив цього. Тому й прийшов, натурально, за порадою. Що його робити: чи залишитися в селі, чи теж погнатися за фортуною-долею у місто?

— Не гонися, Юхрime, за фортуною-долею, ой, не гонися, — аж мало не зітхнув дядько Себастьян.

— То чому? — здивувались підбірчасті вуста і квасолисті ніздрі Юхрима.

— Бо ти, коли наздоженеш долю, — собакою вчепишся в її приполи і триматимеш тільки побіля своєї парсуни. А доля і людям потрібна.

Юхрим стрепенувся, не знаючи, що йому робити. Подумавши, він став таким, про яких кажуть: зверху сміється, а всередині сичить.

— Передав ти, Себастьяне, куті меду, а мені характеру! — викривлює усмішку на обідочках уст.
— Налихословити, натурально, кожний зможе, але на твоїй посаді треба мати вежливість по всіх статутах. Знаю, ти гніваєшся на мене за он ту історію із комісією. Винюсь, каюсь, зарікаюсь — більше не буду. Не по дурості, а по пильності збочив, бо забрело мені в розмишлення, що ти діяв не за революційними параграфами. І я хотів теорією підправити твою практику, бо хто ж має за революцію боліти? Лише такі, як ти, з практичного боку, і такі, як я, з теоретичного.

— За шкуру, тільки за свою шкуру болієш ти з практичного і теоретичного боку! — розгнівався дядько Себастьян. — За неї, коли її доведеться рятувати, усіх людей, увесь світ продасиш і не скривишся!

— Чого тобі так далеко наперед заглядати? — позлішав Юхрим, і потвердішали грубі пружки його уст. — Шкура — діло тонке, всякий її по-своєму рятує, а інший ще й відрощує на ній те, що має їжак. Резон?

— Чого ти ще не сказав, що інший назбирує на шкуру слизь?

— І про це, согласовано, скажу, коли доведеться десь давати свою класифікацію, — жорстокість спотворює обличчя Юхрима, і тільки тепер його очі розрізають темінь, що зібралась у очницях. — А зараз я до тебе, натурально, з іншим прийшов. Говорити далі чи звелиш зашити уста?

— Говори, щоб губи не гуляли, — стримує обурення дядько Себастьян. — І чого мені іноді здається, що в тебе з рота вискакують не слова, а жаби?

— Перебор фантазії, — не задумуючись, пояснив Юхрим.

— Ну, що в тебе?

— Та нічого возвишеного. Дуже прошу тебе: черкни для движенія лічності характеристику, таку, невеличку, але, натурально, з душею.

— А без неї приятелі з повіту не вірять твоїй лічності?

— Вірять, але революційний закон є законом. Черкни, Себастьяне. Робота не важка, а полегкість дасть нам обом.

— Мені й так легко, — уперто хитнув головою дядько Себастьян. — А характеристики тобі не дам!

— Дасиш! — нахабно витріщився Юхрим.

— Не дам.

— Не маєш такого закону! — в слизькуватих Юхримових очах затрепетав лихий полиск. — Всяка індивідуальність має тепер право на характеристику лічності, хоч подобається чи не подобається вона комусь. Не дасиш тепер, дасиш у четвер! Заставлять дати! І пам'ятай: усякій людині, при охоті, можна обламати крила.

— Я й не знав, що ти такий криложер! — навіть здивувався дядько Себастьян.

— То знай! І ліпше зараз же пиши характеристику, та й не будемо гризтися. Тобі ж спокійніше буде, коли мене сплавиш із села.

— Переконав! Дідько з тобою — дам характеристику, щоб ти щез із очей! — погодився дядько Себастьян.

— Отак би й зразу, — задоволене хихикнув Юхрим. — Якби ти не дав, я б з м'ясом видрав її. Я свого ніде не попущу: права є правами! Може, після цього й могорич для обоюдного мечтанія зап'ємо! У мене дещиця забряжчала в кишені.

— Тримай її на подзвіння таких добрих, як сам! — відрізав голова комбіду.

— Вольному — воля, а спасенному, по всіх параграфах, рай, — здвигнув плечима Юхрим. Лихий полиск осідає на денця його круглих очей, а наверх спливає вдоволення.

Тим часом голова комбіду дістав папір, чорнило, ручку і сів писати характеристику.

— Може, тобі пособити коментаріями? — прихилив голову до столу Юхрим.

— Обійдеться без них. Не застуй світла.

— І прошу тебе, Себастьяне, натурально, із документальним ефектом увернути, що я був у рядах робітничо-селянської Червоної Армії. Це тепер усюди відчиняє двері й коридори.

— Підкреслю, натурально, і з ефектом: твоє від тебе нікуди не втече, — заспокоїв Юхрима дядько Себастьян. — Ти вже хоч трохи спокійно посидь.

Юхрим розкапустився на ослоні й полегшено зітхнув: адже через кілька днів він уже матиме посаду, і тоді чхати йому на дядька Себастьяна, який навіть за всі свої рани нічого не може відхопити собі. Коли б це йому, Юхримові, хоч клаптик такої біографії, то він би уже в самій столиці крутив ділами, як циган сонцем, і не вилазив би з храму.

— Може, прочитати тобі характеристику? — підвівся з-за столу Себастьян.

— Прочитай, прочитай, послухаємо розумне слово, — аж подобришало Юхримове тонкогуб'я.

— То слухай і не перебивай.

— Не буду.

— "Характеристика, — почав читати дядько Себастьян. — Дана ця Юхриму Бабенку, який у нашому селі народився, хрестився і виріс, та, натурально, розуму не виніс..."

— Ти що, смієшся, щоб потім заплакати!? — скочив Юхрим, од злості в нього вищирились зуби, наче в печеного кабана.

— Я ж казав: не перебаранчай. Починаю спочатку: "Дана ця Юхриму Бабенку, який у нашому селі народився, хрестився і виріс, та, натурально, розуму не виніс. Основні прикмети даного індивідуума: ледачий, як паразит, брехливий, наче пес, кусючий, мов гад, а смердючий, ніби тхір: що видить, те бридить. Основа життя і діяльності його — на чужому горі попасти в рай і зачинити за собою двері, щоб туди більше ніхто не потрапив. Люди кажуть, що Юхрим Бабенко зшитий з гадючих спинок, але документально підтвердити цього не можу, а підтверджую, що він соціальне небезпечний на всіх державних посадах, без них теж буде каламутити воду, але з меншими коментаріями..."

— Я... я... я тобі... — затрясся Юхрим, в голосі його з'явилися козячі ноти, обриваючи їх, він провів кулаком по губах, що тремтіли від образи і злості.

— Що ти мені!? — дядько Себастьян презирливо націлив на Юхрима вії.

— Я тобі теж колись напишу і пропечатаю характеристику.

— Вона уже написана аж на двох війнах, так що не дуже старайся. І не під писарі, і не різні вигнилки писали її...

— Знаю — життя писало її, — когось перекривив Юхрим. — Воно черкало тебе кулями, а дехто ще черкне тебе пером під печінку, і побачимо, що вийде з цього діла! — шалена злоба аж хлюпалась у округлих очах Юхрима. — Сьогодні твоє зверху, але сам бог на небі ще не відає, що буде завтра на землі! Я, натурально, дочекаюсь своєї години, і тоді хтось узнає, чим пишуться, а чим вихлюпуються характеристики! Як не високо підіймаються крила, а пір'я з них летить донизу! Резон?

— Резон для того, хто виплотився раніше птиці!

— А хто ж раніше виплодився? — трохи розгубився Юхрим.

— Гад!

Дядько Себастьян розгнівано ступив крок уперед, а Юхрим крутнувся на місці і, пригинаючись, вислизнув із комнезаму.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Зоря іде — долю веде.
Народ

Під осінніми високими зорями затихають оселі, і тепер стає чутнішою мова роси, напівроздягнених дерев і вчорнілих задуманих соняшників, що вже не тягнуться ні до сонця, ні до зірок.

Мене все життя ваблять і хвилюють зорі — їхня довершена і завжди нова краса, і таємнича мінливість, і дивовижні розповіді про них. Та й перші спогади мого дитинства починаються з зірок.

І тепер, проживши піввіку, я згадую далеке вечірнє стависько, потемнілі в жалобі трави, що завтра стануть сіном, велетенські шоломи копиць, останній срібний дзвін коси і перший скрип деркача, і соняшник вогнища під косарським таганком, і пофоркування невидимих коней, що зайшли в туман, і тонкий посвист дрібних чирят, що струшують зі своїх крилець росу, і дитячий схлип річечки, в яку на все літо повходили м'ята, павині вічка, дикі півники, та й не журяться, а цвітуть собі.

А над усім цим світом, де пахощі сіна злегка притрушує туман і дух молодого, ще не затужавілого, зерна, сяють найкращі зорі мого дитинства. Навіть далекий вогник на хуторі біля містка теж здається мені зорею, що стала в чиемусь вікні, щоб радісніше жилося добрим людям. От аби й нам узяти одну зірку в свою оселю...

І здається мені, що, минувши потемнілі вітряки, я входжу в сине крайнебо, беру з нього свою зірку та й навпростець полями поспішаю в село. А в цей час невидимий сон, що причаївся в узголов'ї на другому покосі, торкається повік і наближає до мене зірки.

їх стає все більше та більше, ось вони закружляли, наче золота метелиця, я почув їхній шелест, їхню музику... і поплив, поплив на хиткому човнику по химерних ріках сну...

Зараз притихлими дорогами, з яких не сходить місяць, ми з дідусем повертаємося із Майданів. Тут у лісових оселях дідусь робив людям вулики і лагодив немудру сільську машинерію. Були ми навіть у першій комуні, де хлібороби, спасаючись бандитів, і в поля виїжджають із зброєю. Дід якийсь показав мені неподалік од орачів триніжник з гвинтівками, а під ним на пілочці лежав святий хліб.

Оksamитний холоднуватий вечір ворухиться навколо нас, під колесами попискують вологі колії, шелестить і шипить листя, у долинках нам переходять дорогу клапті туману — і ніде ні лялечки, тільки зажурені верби обабіч дороги, тільки місяць і зорі вгорі. Ось одна упала на дальні поля, і дід говорить до неї і до себе:

— Зорі, як і люди, падають на землю, і вони мають свій вік, — а далі обертається до мене: — Тобі, дитино, не холодно? Може, свою кирею дати?

— Не треба, діду, — кульчусь я на задку і чогось очікую від мосту, що попереду, від річечки під ним, що спить і не спить, і від переліска, що сповзає в луги.

— Чого ж не треба? Ти, бачу, трохи замерз.

— Байдуже, нам, чоловікам, треба до всього звикати, — повторюю дідові слова.

— Он як! — дідусь добряче натрушує посмішку на сиву, аж пожовклу на місяці бороду, далі защібає верхній гудзик на моїй катанці, а на босі ноги кладе оберемок сіна.

Коли ми виїхали на чумацький шлях, з-за дерев легко, наче тіні, вискочили троє озброєних вершників. Од несподіванки я мало не зойкнув. Дід однією рукою притримав коняку, а другу заспокійливо поклав на мої плечі. Під першим кібцюватим вершником грає лискучий, неначе ясным місяцем накупаний, кінь.

"Бандити", — холону я від здогаду і щільніше, притуляюсь до Діда.

— Добрий вечір! — владно здоровкається вершник на мальованому коні, а двоє других, з карабінами в руках, залишаються трохи поодаль.

— Доброго здоров'я, коли людина добра, — відповідає дід. В його голосі не чути ні страху, ні тривоги.

— Що везеш, чоловіче?

— Онука, не перелякайте його.

— Дітей ми не лякаємо, — стихив голос вершник. — А зброю не везете?

— Нащо нам таке сміття!? — замахав руками дід. — Надокучило й остогидло воно. Ось заробив собі зерна, то й уся моя поклажа.

Вершник красиво прихилився до воза, рукою поторгав мішок, сіно, а потім підвів одну брову на мене і змовницьки запитав:

— Злякався?

— А ви б хіба не злякалися? — ще з опаскою пробурмотів я.

— Звичайно, злякався б, — закивав головою вершник. — Як тебе звати?

— Михайлом.

— Славне ім'я. У школу ходиш?

— Ні.

— Еге, — невдоволено випнулись губи у вершника. — Як же ти дав такого маху?

— Мусив, бо на зиму нема чобіт.

— А ви хіба не з багатих?

Я ображено потискую плечима, а верхівець починає сміятися, і тільки тепер на його картузі

помічаю п'ятикутну зірку. Виходить, я даремне бив дрижаки.

Пересміявшись, червоноармієць серйозно каже до мене:

— Тепер безчобіттям, хлопче, нікого не здивуєш — ще дуже бідні ми. Та все одно маємо вчитися: так революції треба! Зрозумів?

— Аякже, геть-усе зрозуміли, — каже дід і похитує сивою головою.

— Що ж ви геть-усе зрозуміли? — лукаво підсміюється вершник.

— От слухай: революції треба хліб... — починає дід, а вершники дружно регочуть.

— Хіба не вгадав? — дивується дід.

— Угадали, угадали, та не все.

— А хто його все вгадає? На це треба голову, як діжку, мати. Тільки я ще не доказав... Кому тільки не треба було нашого хліба? Чисто всім! І діти наші були потрібні всім до чужої роботи, а не в школі. Ось воно й вийшло так: і ноги в нас не взуті, і голови босі.

— Еге, діду, то ви голова!.. Усе збагнули! — Здивовано і весело заговорили вершники. — А внука свого неодмінно посилайте до школи, головне тепер не в чоботях! Був час, що ми навіть воювали босі, — Закинувши за плечі карабіни, вони прощаються з нами.

Проти місяця заблищали стремена, забряжчала зброя, під копитами м'яко застугоніла земля. І враз молодий красивий голос, хапаючи за душу, плеснувся, злетів над прадавнім чумацьким шляхом, над віковими липами, над притихлими полями:

Зоре моя вечірняя,
Зійди над горою...

Я потягнувся до пісні, до неба, до вечірньої зорі і завмер у тому смутку і диві, що їх робив чийсь голос з моїм дитячим серцем.

Віджурилась, віддзвеніла пісня на шляху, зникли вершники вдалині, а дід, похитуючи головою, зітхнув раз і вдруге, щось тихенько сказав до себе, а потім обернувся до мене:

— Житте... Чуєш, і він, Шевченко, босоніж до школи ходив. Такий був наш латаний талан, А завтра, дитино, як доживемо дня, підстрижу тебе, візьму за руку та й підемо до школи.

— Дідусю, це насправді? — аж тьохнуло в мене серце і дрогнув голос.

— Атож: як сказав, так і зроблю.

— І книжку мені купите? — в надії прикипів я очима до дідового обличчя.

— І книжку тобі купимо, і чорнила з бузини зробимо, і на крамну сорочечку розстараємось. А потім, гляди, на чобітки розживемося, підіб'єм їх підковами, будеш іти межі люди і вибивати іскри...

— Справді? — вірю й не вірю, що стільки щастя може прийти одній людині. Я вдячно прихилиюсь до діда і між зорями мого дитинства розшукую вечірню зорю поета, що буде мені сяяти все життя...

І радість і горе ходили цієї ночі разом.

В дорозі я кілька разів солодко засинав і прокидався. У видіннях до мене приходила школа, а наяву сяяли високі осінні зорі, а за якусь мить дідусь уже вів мене в науку. Через моє плече погойдувалась торбинка з книжками, на шиї метлявся мотузочком ув'язаний олівець, а з-під підківок моїх чобіт вибивалися іскри. І славно було мені на душі, так уже тепер не буває...

Місяць ген-ген перейшов на другу половину неба, коли ми приїхали додому. Дід зсадив мене з воза, оглянувся довкола на зарічанські осоки, на підсинені хати, на сонне, обведене рамками тіней, подвір'я, на город, на грушу. Все це, накупане місячним маревом, висяювало росю, вигойдувало шелест і мінилося, наче хто його потихеньку зсовував з місця.

З дерева зірвалася грушка, застрибала по гіллі, упала на кореневище, і знову благословенна тиша, і повів прив'ялих чорнобривців, і подих чи зітхання землі.

— Як гарно в світі, — говорить сам до себе дід. Стоячи на латці споришу, він перебирає свої видіння, смутки і думи. До нього тягнеться коняка, і він кладе їй руку на гриву. — Зараз і ти відпочиватимеш. Пора... Михайле, а ми, чуєш, не будемо будити ні бабуню, ні матір, — наробились, навихались вони за день, то хай спочивають на здоров'я. Ляжемо собі в клуні на сіні та й виспимось на славу. Чи не так я кажу?

— Еге ж, у клуні і просторніш, і здоровіше, — знову ж відповідаю словами діда.

— Вірно. Ти в мене молодчага. Ось тобі рядно, вилазь на сіно. Я скоро прийду до тебе.

Вітрець підколисував його великі напатлані брови і тіні під ними, підбивав їх на високе чоло, де в кожній зморшці лежать роки, нестатки, непереробна праця і непереvodний піт.

— То не баріться.

— А чого я маю баритися? Хіба в мене такими внуками поле засіяне?

— Еге, ви завжди так говорите, а потім сідаєте біля вікна, де бабуся спить.

— Зараз не сяду, бо холодно, — добряче-добряче посміхнувся мені дід, щось подумав своє і махнув рукою: — Іди вже.

Заточуючись, виходжу в клуню, вилізаю на засторонку з долинковим сіном, вкриваюся, й одразу солодка дрімота наближає до моїх очей і далекі Майдани, і трьох вершників на шляху, і близьку школу. Там запитують, як мене звати і чи хочу вчитися. Я скажу, що дуже хочу, і хай учителька не вельми печалиться — їй-бо, наздожену прогаяне.

А чого ж так довго дідусь не приходить? Я насилу-насилу розплющую обважнілі повіки і трохи підводжусь.

Крізь щілини між цівками в клуню падають підволохачені місячні смуги, біля однієї з них раптом починає сонно дихати й підійматися земля — то кріт кротив свою шапку. Біля повітки форкнула коняка, дід щось тихо сказав їй. Це мене заспокоїло, і я кудись почав летіти, вже не чуючи, як горе входило на наше подвір'я...

Дідусь, напоївши коняку, почав снувати чогось двором і городом, розмовляючи із ними, і з

людьми, що приходили йому на пам'ять. Коли сон почав і його зморювати, він підійшов до хати, сів на призьбу під вікном, біля якого спочивала його невтомна дружина...

Гай-гай, уже й життя минуло їхнє, та й досі мої старі жили, наче молодята: не тільки на людях, а й поміж собою вони увесь вік були делікатні, уважні, привітні.

Уміли шанувати і добрих людей, і мовчазну скотину, і святу працю, і святий хліб, тільки не вміли шанувати свого здоров'я.

Отак біля вікна дружини і прихопив мого діда останній осінній сон і простуда.

Прокинувся він на світанку з хворобою в грудях, її вже не змогли вигнати ні піч, ні парене зерно, ні добра чарка.

Через три дні спочивав у домовині. На подушці біля його голови востаннє лежали любисток, материнка й шальвія... І хоч як я плакав, як благав, щоб він підвівся, дідусь вперше в житті не послухав мене...

Недовго пережила його й дружина: тяжко засумувавши, вона злягла, а коли почула свою смертну годину, підвелася, сама вибілила стіни, помастила долівку, принесла з городу прив'ялих чорнобривців, купчаків і паністки, розкидала по хаті і звеліла увечері скликати рідню.

При поганенькому, бензином заправленому, сліпаку востаннє вечеряла зі своїм родом бабуня. І хоча її думи і очі вже летіли у небо, ніхто не вірив, що вона прощається з світом: адже і мастила, і прибирала сьогодні в хаті, і нічого, крім душі, не боліло в неї... Та, напевне, біль душі — найстрашніший біль. Через день бабуню поховали поруч з дідусем. Рідня і осінній день плакали над її могилою, а з цвинтарної груші в могилу впала грушка. Напевне, для того, щоб бабуня й на тому світі садила сади...

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Сиплеться, осипається листя, гнуться, горбляться берези, плаче і посміхається крізь сльози осінь і натрушує журбу на мою наболілу душу. Поменшав світ, померхли дні мої, а ночі так тривожать, що я прокидаюсь мокрий од сліз. Мамина рука витирає їх, а голос тихо-тихо заспокоює мене:

— Не плач, Михайлику, не плач, любий... Всі люди вмирають. Он бачиш зорі? — показує мені на вікно, в яке заглядає клопоть проясненого неба. — Гарні ж, наче з казки повиходили, а теж помирають.

— Я не хочу, щоб умирили зорі, — кажу крізь плач і дивлюся, як знову на той клаптик неба злодійкувато наповзають хмари.

— Багато чого нам не хочеться, Михайлику, а життя має свою дорогу: одні покидають її, а другі виходять на неї і все сподіваються чогось кращого собі... Засни, синку.

Я засинав на материних руках, і в мої сни прибивалась хитка дорога, на яку вже не вийдуть мої діди, і в моїх снах зорі, як і осіннє листя, як і люди, падали на землю.

Навіть ліси тепер втратили свою принаду, наче хтось вибрав із них привабливість і таємничу красу. Стрічаючися із грибами, я не радів, як перше, і не зрізав їх кіскою — хай собі поживуть, скільки можуть жити.

Одного дня, уже після обіду, я дуже здивувався, коли побачив між деревами тоненьку постать Люби. Помітивши мене, дівчина радісно скрикнула, поправила хустинку на голові й метнулась до галявини, де я стояв.

— Добрий день, Михайлику, добрий день! Я так і знала, що знайду тебе! — зупинилась, висяваючи очима, і подала, як доросла, руку.

— Що ти тут робиш?

— От і не скажу.

— А може, скажеш? Ти в свою загороду йдеш?

— Ні, — Люба опустила голову і ногою почала перегортати опале листя. — Я, Михайлику, шукала тебе.

— Не може такого бути! — з недовірою зазирнув дівчині у вічі.

— От і може... Я знаю: у тебе горе, а коли горе — в усіх болить серце. Того й хотіла побачити тебе. Я навіть якось була до твоєї хати підійшла, а зайти посоромилась.

— Спасибі, Любо.

— І не кажи такого, — по-дорослому мовила вона й вузликом відкопилила губи, а далі таємниче посміхнулась: — Михайлику, а в мене вже сестричка є.

— Маленька?

— Звісно, маленька, — засміялася Люба, — лежить собі в колисці і все губами плямкає.

— І яка вона?

— Гарненька, тільки в неї ще брови не зійшли.

— Невже вона зовсім безброва? — не можу повірити я.

— Поки зовсім, тільки ямки ходять там, де мають зійти брови. Це так цікаво.

— Хм, — не знаю, що відповісти на це диво.

— А я вже в школу ходжу. У нас в одному класі вчиться дві групи — менші сидять попереду, більші — позаду. Мене ж вчителька посадила на самій першій парті, — хвалиться і радіє дівчина.

— А чобіт у тебе також нема? — поглянув на босі Любині ноги, згадав про своє і зітхнув.

— Ні, є, тільки я їх бережу, бо два роки маю ходити в них. Михайлику, а може, навідаємось у нашу загороду?

— Там тобі чогось треба?

— Ні, просто подивимось на борсучу нору, віднірки, на гніздо трясогузки, на джерело. Правда, заглянемо?

— Можна і заглянути, — погодився я, і ми, взявшись за руки, побігли до загороди.

Перелізши через потемніле вориння, спочатку підійшли до тієї черешні, на ягодах якої найбільше збиралося роси. І мені згадався погожий літній ранок, і тітка Василина, і її пісня, що так славно йшла між деревами.

Тепер черешня накинула на свої плечі багряну хустку й, здавалося, теж хотіла зрушити з місця й піти кудись, у свою дорогу.

— А ти нічого не чув про мою тітку Василину? — запитала Люба, торкаючись руками до накучерявленої кори черешні.

— Ні, може, щось недобре трапилось? — згадав, що Люба колись говорила про тітчиного сердитого чоловіка.

— От і не вгадав! — пожвавішало обличчя дівчинки. — Про неї і про її голос дуже гарно в газеті написали. Хто б тільки міг подумати, що про тітку в газеті напишуть.

— Таке врем'я, — сказав я словами дядька Себастьяна. — А що тепер Васишин чоловік робить: так само свариться, щоб вона на голос не принаджувала людей?

— Ні, він таким добрим став, хоч до рани прикладай, і все боїться, щоб тітка не поїхала співати у місто. "Краще, — каже, — мені співай, я тобі буду із усіх яєць гогель-могель колотити". І колотить! — задзвеніла сміхом дівчина.

На кисличці ми побачили осиротіле гніздечко, дно якого було підбите шерстю, а під кисличкою борсук залишив свіжі сліди.

— Частенько сюди навідується, ласоїд, — пригнулась Люба, вивчаючи химерну мережку борсукових слідів.

Біля нори ласоїда ми побачили купину сухого листя. Люба нагнулась до неї й сказала, що це так господарював борсук: він не якесь ледащо, а вже зарання, до холодів дбає про свою зимову постіль.

Отак до надвечір'я жебонів і жебонів струмком дівочий голос і потроху розмивав мою печаль. А надвечір'ям ми обоє — Люба спереду, а я позаду — сіли на коняку і поїхали додому. Під нами прокидався туман, а над нами падало й падало листя — золоті сльози осіннього лісу. Перед селом Люба сказала, що далі піде пішки.

— А чого їхати не хочеш?

— Бо не годиться, — засоромилася вона.

— Чого ж не годиться?

— Хтось із дівчорі побачить і почне дражнити нас: молодий — молода. Є такі безсовісні.

Я зіскочив на землю, бережно зсадив Любу. Вона знову подала мені руку і самотньо сутінками пішла луговою стежкою. А я все поглядав у той бік, де ішла-зникала тоненька, мов горсточка, постать...

Сьогодні чогось наші ворота були відчинені навстіж. Може, хтось із гостей приїхав? Але ні худоби, ні воза ні на подвір'ї, ні в катразі. Я під'їжджаю до стаєнки, пускаю повід, а в цей час

хтось позаду дужими руками піднімає мене вгору, а потім притуляє до себе.

І острах, і передчуття радості одразу охопили мене. Од всього цього я примружив очі, а коли розплющив їх, побачив незнайоме і ніби знайоме обличчя і знову примружився.

— Михайлику, не пізнаєш?! — все тісніше притуляє мене до себе високий широкоплечий чоловік в коротко підстриженими вусами.

— Ні, не пізнаю, — кажу я тихцем, і тепло-тепло стає мені на грудях цього дужого незнайомого і наче знайомого селянина. — Ви звідки будете?

— Михайлику, я ж твій тато, пізнавай скоріше, — радіє, печалиться і цілує мене чоловік. — Ну, впізнав?

— Ні.

— От тобі й маєш, — аж зітхнув чоловік, а очі його стають вологими.

Я пізнавав і не пізнавав свого тата. Десь, неначе з далекої темені, обзивався мені його голос, десь ніби я бачив ці очі, але де — не знаю. Одначе як гарно було пригортатися до цього чоловіка, що однією рукою притримував мої босі ноги, а другою — голову.

До нас підійшла усміхнена мати:

— Пізнав? — запитала вона батька.

— Та ні.

— Михайлику, дурненький, це ж твій тато! Чого ж ти мовчиш? А я не знав, що сказати — жодне слово не спадало на думку. Отак, на руках, мовчазного, мене тато й вніс до хати, де тепер на скрині лежала шинеля, поставив на долівку, обдивився, засміявся:

— Та він у нас зовсім парубок, тільки, біда, говорити не вміє.

— Еге, не вміє! Ти ще не знаєш його, — дала свою характеристику мама.

— Тепер, напевне, визнаю, нікуди не дінеться... Ось я його завтра до школи поведу.

— Поведете? — стрепенувся я і зазирнув батькові у вічі.

— Авжеж. Хочеш учитися?

— Ой, хочу, тату! — охопив батька за ноги, а він чогось закліпав повіками і поклав руку на мою голову.

Побалакати з батьком нам не дали сусіди, їх одразу ж набилась повна хата, на столі з'явилися немудрі подарунки в пляшках, а мати поставила голубці з нового пшона і сушені в'юни, яких ми наловили ще з дідом, та й почалася селянська бесіда з нескінченними розмовами про землю, політику, загляницю і чи піде, чи не піде на нас Антанта війною, чи довго ще ходитимуть по лісах банди. Вже дрімаючи, я захопив у сон батькові слова:

— Нічого не вигорить у них, нічого! Коли не втримались на гриві — не вдержаться на хвості!..

Другого дня тато взяв мене, обстриженого, накупаного і зодягненого в нову сорочку і штанці,

за руку і повів до школи. Коли дзвоник задзвонив на перерву й дівчора горохом посипалась із класу, батько підійшов до ставної русокої вчительки, привітався з нею і нахилив голову в мій бік:

— Привів, Насте Василівно, вам свого школяра. Може, і з нього буде якийсь толк.

— Побачимо, — посміхнулась Настя Василівна, і посміхнулись її довгасті ямки на їцоках. — Як тебе звати?

— Михайлом.

— А вчитися хочеш?

— Дуже хочу! — так вирвалось у мене, що вчителька розсміялась. Сміх у неї приємний, м'який і аж угору підіймає тебе.

— Тільки пропустив чимало він, — сказала батькові.

— Усе наздожену, от побачите! — вихопилось у мене, і я благально поглянув на вчительку. — Читати вмію...

— Ти вмієш читати? — здивувалась Настя Василівна.

— Жінка казала, що справді вміє і по всьому селі винишпорює книжки, — захистив мене батько.

— Це вже добре. А хто тебе навчив читати? — зацікавлено запитала вчителька.

— Я сам від старших школярів перейняв.

— Ану, почитай нам щось. — Настя Василівна взяла зі столу книгу, погортала її й простягнула мені. — Читай ось на цій сторінці.

Такою сторінкою мене б ніхто не здивував: тут літери були завбільшки як горобенята, а мої очі вже встигли призвичаїтися і до дрібненьких, наче мак. Я чесонув цю сторінку, не спотикаючись на крапках і комах, щоб учительці зразу стало видно моє знання. Од такого читання батько прояснився, вчителька здивувалась, а потім, сміючись, запитала:

— А ти ще швидше не можеш?

— Можу і швидше, ось дайте, — йде гаразд.

— А повільніше теж можеш?

— І повільніше можу, — здивувався, бо нащо робити повільніше те, що можна швидше випалити.

— Ну, то прочитай, зважаючи, що в книзі ще є розділові знаки.

Далі я читав, зважаючи на знаки, і бачив, як щасливий батько любувався своїм читальником.

— А цифри ти знаєш? — запитала вчителька.

— І цифри, до тисячі, знаю.

— А таблицю множення?

— Ні, цього не знаю, — зітхнув я і побачив, як посмутнішав батько.

Але вчителька одразу ж нас так порадувала, що тато ніби аж підріс, а я мало не підстрибнув угору.

— Панасе Дем'яновичу, доведеться вашого школяра записати у другу групу.

— Спасибі вам, — чемно подякував тато. — Пишіть, коли на другу потягне.

Вчителька повела мене за собою на ту половину класу, де вчилася друга група.

— Ось тут, Михайле, будеш сидіти, — показала мені на тримісну парту. — Завтра приходь з ручкою, чорнилом, олівцем, а книги я тобі зараз дам...

Додому я не йшов, а летів, бо, по-перше, міг похвалитися, що мама одразу має школяра не першої, а другої групи, по-друге, треба було збігати в ліс, — нарвати ягід бузини, надерти дубової кори, а потім зварити їх з іржею, щоб назавтра було те чорнило, яким писали тоді.

Удома нас дожидали мати і дядько Микола. Коли батько сказав, що мене прийняли у другу групу, мати одразу сумно повторила своє: "І що тільки буде з цієї дитини?" А дядько Микола сказав:

"Увесь піде в мене, — це по нас обох уже видно", — і в хаті стало весело, а мені й за хатою світило сонце...

Вчився я добре, вчився б, напевне, ще краще, аби мав у що взутися. Коли похолодало і перший льодок затягнув калюжки, я мчав до школи, наче ошпарений. Напевне, тільки це навчило так бігати, що потім ніхто в селі не міг перегнати мене, чим я неабияк пишався.

Коли ж, прокинувшись одного ранку, я побачив за вікнами сніг, усе в мені похололо: як же я тепер піду до школи? В хаті цього ранку журився не тільки я, але й мої батьки. Після сніданку тато одягнувся у кирею з грубого саморобного сукна і сказав:

— Сніг не сніг, а вчитися треба. Підемо, Михайле, до школи, — він узяв мене на руки, вгорнув полами киреї, а на голову надів заячу шапку.

— Як же йому, горопасі, без чобіт? — болісно скривилася мати.

— Дарма, — заспокоїв її батько. — Тепер такий час, що не чоботи головне.

— А що?

— Тепер головне — свіжа сорочка і чиста совість, — посміхнувся батько, — Правда, Михайлику?

— Правда, — щільно притуляюсь до тата, і ми обоє під зітхання матері покинули оселю.

Дорогою люди дивувались, що Панас на руках несе в школу сина, деякі школярі на це диво тицяли пальцями, а я мало не заплакав і з жалю, і з тієї радості, що батько не дасть мені покинути науку.

Отак перші дні зими тато заносив мене у школу, а після уроків знову загортав у кирею і ніс додому. До цього призвичаїлися і школярі, і вчителька, і я... Якби тепер запитали, яку

найкращу одіж довелося мені бачити по всіх світах, я, не вагаючись, відповів би: кирею мого батька. І коли іноді в творах чи п'єсах я зустрічаю слово "кирея" — до мене трепетно наближаються найдорожчі дні мого дитинства.

Якось, коли надворі хурделило, батько припізнівся, і тільки надвечір, засніжений, з обмерзлими вусами, але веселий, він зайшов у клас і голосно запитав:

— А котрий тут безчобітько?

— Це я! — вискочив з-за парти, де сиділи мої однокласники.

— Хто це ти? — наче не пізнавав мене батько.

— Син Панасів! — бадьоро відповів я.

— Тоді лови! — батько кидає мені справжнісінького бублика. Я підстрибую, перехоплюю гостинця і радію, що він навіть із маком.

— Ви на ярмарку були? — питаюся, шкодуючи їсти бублик.

— На ярмарку.

— І щось купили?

— І щось купили! — весело і змовницьки підморгнув мені батько, а з його брови закапав розталий сніг. — Ось дивись! — він потрусив киреєю і на підлогу упали справжнісінькі чоботята.

Я спочатку остовпів, поглянув на чоботята, далі на батька і знову на чоботята, що пахли морозом, смолою і воском.

— Це мені? — запитав я тихо-тихо.

— А кому ж? — засміявся батько. — Взувайся, сину. Я підхопив чоботята, підняв їх угору, і вони блиснули срібними підківками.

І мені згадалися дідові слова: "Будеш іти межі люди і вибивати іскри..."

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Справи мої пішли вгору: у цьому ж навчальному році мене відзначили й перевели в третю групу. З такої нагоди вчителька сказала дуже сердечні слова, нахвилювавши ними себе й мене.

Вдома батько здивувався успіхами свого отряхи, заховав у підрізані вуса посмішку й сказав:

— Коли так, то хай буде не гірше... Наука наукою, а чоботи бережи. Мати ж знову зажурилась:

— Що тільки буде з цієї дитини?

А я взявся писати п'єсу. Напевне, прочитавши ці слова, не один читач поведе правим чи лівим плечем і засумнівається: чому саме п'єсу, а не вірші? На все, як сказав один філософ, є свої причини. Були вони й на п'єсу.

Цієї зими в нашому селі вперше заговорили про "тіатри". Що воно таке, ніхто не міг толком

пояснити, а чутки й поголоски йшли різні. Одні казали, що "тіатри" — це якесь інтересне з переодяганнями лицедійство, другі — ет, більшовицька вигадка, треті — "люзіон", де пускають в очі і ману, і туман, четверті — витівка самого нечистого, бо на сцені в темряві, буває, з'являються русалки, а інколи з бочки й чорти вискакують. Хтось навіть чув, що одна п'єса так і називалась "Сатана в бочці".

Дядько ж Микола пояснив, що "тіатр" — стояща штука, бо там показують гарних жіночок у коротеньких спідницях. А через те, що в нас тоді носили спідниці до п'ят, дядькові Миколі одразу ж перепало за безсовісність од тітки Ликерії. На це дядько відповів по-французьки:

— Прошу, мадам Ликеріє, пардону.

І "мадам Ликерія", кинувши рогачі, затрусилась од сміху.

Кілька днів у селі тільки й розмов було, що про театр, а особливо загуло, коли комсомольці почали для вистави позичати в селян стільці, лампи, миски, чарки й навіть спідниці, з яких хитромудре мали виходити старосвітські широченні штани. Цю позичку комсомольці називали реквізитом, а хтось із багачів пустив поголос, що це — реквізиція. І деякі налякані жінки метнулись одбирати свої спідниці, не знаючи, що вони мали слугувати великому мистецтву.

Для мене тоді слово "театр" бриніло і привабливо, і страшнувало: а що, коли й справді з темряви вискочить чорт? Але тоді цього не трапилось... Це сталося значно пізніше...

Отож село по-всякому, але з нетерпінням чекало вистави. І ось одного дня на стінах сільради, комнезаму, споживчого товариства і школи закрасувалися такі оголошення:

Увага! Увага!
Сьогодні о сьомій годині вечора
вперше в нашому селі
буде показано лицедійство, тобто театр.

Ціна квитка:
пшениці — чотири фунти,
яєць курячих — теж чотири,
гусячих — троє,
жита — п'ять фунтів,
гречки, проса, гороху —
шість фунтів.

Всі, всі — у театр!!!

Прочитавши таке, я спочатку зрадів, а потім скис: за що ж його купити квитка. Надіючись тільки на "а може", я підійшов до матері, але вона так поглянула на мене, наче я, щонайменше, з бовдура виліз, а далі почала глузувати:)

— Дивіться, наш парубок театру захотів! Ще, чого доброго, і артистом захоче стати.

— Ні, мамо, в артисти я, мабуть, цього року не піду, — заспокоїв матір. — Але подивитися, що воно за люди, дуже хочу. То, може, дасте мені пашні?

— А потім що будем робити? Покладемо зуби на полицю, щоб сушилися до нового врожаю, і отак згадувати тіатри? Он муки в нас лишилось тільки на два-три заміси. Що ти на це скажеш?

Далі мені вже нічого не хотілось казати. Виждавши, коли мати пішла на село, я вскочив у клуню і почав нишпорити на вишках, надіючись десь знайти потаємне куряче кубельце. Та мої розшуки нічого не дали: на курячих гніздах лежали одні бовтуни.

І все ж таки увечері я поплентався до школи, де мав бути театр. Тепер вхід до неї було загороджено столом, на ньому стояла вага, щоб важити зерно за квитки, і дві величезні макітри для яєць. Щасливці за натуру одержували в касира червоні з печатками папірці й гордо йшли в школу, а нещасливці, наче бджоли вічко, обсіли шкільні східці. Одні з них, такі, як я, надіялись, що, може, пофортунить проскочити під столом касира, а другі — хоч заглянути у вікна, коли почнеться дивоглядія.

Ось на дверях з'явилась постать секретаря комсомольського осередку Миколи Гуменюка. Через голову касира він гукнув нещасливцям :

— Гей, малеча, хто швиденько принесе куль соломи — пропустимо в театр!

— Я принесу, я ось осьдечки живу! — випередив усіх веснянкуватий Омелько.

— Неси! — наказав Гуменюк.

— А може, й сіна треба в театр? — обізвався я.

— Ні, поки що обійдемося без сіна, — підрізав секретар мою останню надію чесно ввійти в театр.

Я тільки тяжко зітхнув: коли б знаття, що театр ніяк не може обійтись без соломи, то ще з полудня вклякав би тут з кулем.

Незабаром Омелько з околотом за плечима розпихав школярів, що юрмилися на східцях, і, висяваючи, як іскрами, всіма веснянками, радісно гримав:

— Та не товчіться, наче в мішку, — дайте дорогу в тіатри! Він зник у дверях, а я усе зазирає і зазирає під стіл, чекаючи, коли ж ноги касира так відсунуться, щоб можна було проскочити поміж ними і ніжкою стола. І от настала ця довгождана хвилинка: касир узяв обома руками макітру з яйцями й обережно почав пересовувати її на другий кінець столу. А я, затаївши подих, югнув під стіл і, наче ящірка, проповз на чотирьох у коридор. Навздогін мені якесь одоробало гукнуло: "Тримайте його!" Я з того переляку скочив на ноги, швиденько шатнувся до других дверей і... з розгону наскочив на височенного, в червонім кошушку парубка. Йому одразу стало весело, а мені гірко. Хіба ж я знав, що і на других дверях пантують "зайців"?

— Ти звідки такий вискіпався? — підхопивши мене під боки, запитав парубок.

— Он звідти, — невиразно промовив я. — Пустіть мене, дядьку, в театр.

— Чого захотів! Я тебе пущу, але так, щоб знав, де раки зимують!

— Я вже знаю, де вони зимують... — жалісно заскімлив, бо не раз про це чув од дорослих.

— А куди Макар телят ганяє теж знаєш? — уже з цікавістю покосував на мене парубок.

— І це знаю, — бадьоріше відповів я.

— Ну, а де роги козам правлять?

— Теж знаю.

— А по чому фунт лиха?

— Це як на якому ярмарку, — посмілішав я. Моя відповідь сподобалась любителю приказок, він засміявся і ще запитав:

— А чого ж ти не знаєш?

— Не знаю, що таке тіатри. Пустіть мене побачити.

— Іч, який планетний — чого захотів!? Я зараз як втру тобі часнику, то надовго забудеш про театри, — і парубок повів мене поперед себе до виходу. А там уже хлопчаки збагнули, що й до чого, й почали тицяти на мене пальцями.

Я не сказав би, що це були найкращі хвилини в моєму житті. Але-вони одразу стали ще тяжчими, коли я під пильним наглядом опинився біля самого касира: назустріч мені з приступців розгонисте ішов дядько Себастьян. Тепер я ладен був од сорому провалитися крізь землю, щоки мої запалали, а під повіками защеміли сльози.

Ставши трохи осторонь, похнюпився і дивлюся не на дядька Себастьяна, а на чоботи, надіючись тільки на чудо: може, увійшовши з темені, голова комнезаму не пізнає мене.

— Ти що, Андрію, хочеш робити з хлопцем? — не дивлячись на мене, запитав дядько Себастьян парубка.

— А що з ним робити: за хвіст — і на подвір'я! — засміявся Андрій.

— А може, ми його пропустимо в театр? Хай подивиться мале. Скільки воно там місця займе?

— Ну, коли ви так думаєте, хай і він має свято, — погодився парубок.

Дядько Себастьян обернувся до касира:

— Олександр, дай хлопчаків контрамарку, щоб не ганяли його, наче солоного зайця. — Далі він лише приторкнувся рукою до моєї голови і пішов у школу. Я знаю, чого дядько Себастьян не зупинився: він бачив, що мої сльози були на підході, а він мав делікатну душу.

Олександр зміряв мене точнісінько таким поглядом, як міряють тих, що проскакують на дурничку в театр, і тицьнув клаптик паперу.

— А де ж контрамарка? — не підводячи голови, запитав я, бо хіба міг подумати, що таке велике й урочисте слово міститься на такій крихітці паперу, на якій не могла навіть викруглитись уся печатка.

— Оце вона й є. Біжи, тільки не займай нічиного місця — твоє стояче!

Затиснувши в руці контрамарку, я вскочив у школу, що зараз гуділа, неначе вулик, сміялася і нещадно трощила насіння. Тепер тут стояли не шкільні парти, а колоди, на них були настелені свіжі дошки, і тому всім було дуже гарно вигойдуватись. Мене одразу ж потягло наперед, бо позаду, за головами дорослих, нічого не було видно. Коли я зупинився перед сценою, над якою колихалась пошита з ряден завіса, хтось мене знизу цапнув за ногу й десь, наче з підземелля, почувся сміх. Я оглянувся. Хто ж це міг збиткуватися наді мною? Але ніде нікого. Та досить було підвести голову вгору, як знизу знову щось потягло мене вже за другу ногу, і знов

підземелля вибухло писклявим реготом. Може, це й є та нечиста сила, що діє в театрах? Мені стало страшнувати. Я трохи одійшов од сцени, а в цей час хтось з підземелля прошепотів:

— Михайле, залазь до нас, тут безпечніше: перевіряти не будуть. Я трохи пригнувся і в дірі під сценою побачив своїх однокласників Софрона, Віктора, Уляна і Григорія. Так ось яка нечиста сила хапала мене за ноги. Виявляється, отряхуваті хлопці, щоб побачити театр, ще вдень, після уроків, забилися під сцену і там, терплячи незручність і голод, дожидалися вистави.

— А мати вже тебе по всьому селі розшукувала, — нахилився я до Софрона.

— З дубцем чи без нього? — зажадав уточнення школяр.

— Без нього.

— Все одно тепер буде вдома після театру ще один театр, — спохмурнів хлопець, а далі запитав: — У тебе часом нічого нема їсти?

— Є пряжений горох.

— О! — тільки й вирвалось у хлопців. Вони одразу накинулись на мій горох, і незабаром під сценою обізвався безтурботний сміх і дружна робота щелепів.

Та ось загойдалася і почала підніматися вгору завіса. Все в школі притихло. Друзі повилазили з-під кону і посідали на підлозі біля ніг дорослих. Ось на сцені заговорили артисти, і заговорив зал: мало не всі почали вгадувати, хто ж саме грає ту чи іншу роль.

— їй-бо, це не дід, а Явтух, — хтось радісно пізнавав артиста.

— Теж сказав! Як би Явтух зміг отак постаріти? — не йняв віри другий голос.

— А вони, артисти, й старість вигадують: з пачісок наліплюють каруком бороду й вуса, — розважливо пояснював третій. — Старість легше вигадати, ніж молодість.

— Ні, це не Явтух: у нього ж голос дзвінкіший, — не погоджувався четвертий.

— Дурний, він же грає.

— Давайте краще запитаємо його... Явтуше, це ти чи ні? — летить через голови запитання артисту.

І раптом дід, що по ходу п'єси мав журитися, од такого запитання пирснув, прикусив губу, а далі так почав сміятися, що в нього спочатку полетіли на сцену вуса, а потім і борода. Від цього лицедійства усі глядачі вибухнули реготом і так почали вигойдуватись на дошках, що ті затріщали, а одна зламалась. Ті, хто сидів на ній, — попадали на підлогу, і театр став ще веселішим. Лише одному суфлеру чогось не догодила людська радість. Він вискочив зі своєї будки, як Пилип із конопель, і почав кричати: "Завіса! Завіса!" Чого йому було шкода, щоб усі вдосталь насміялися за свою пашню? "

Після того як завіса вдруге піднялася, глядачі знов угадували артистів і мали від цього неабияке вдоволення. Усім припала до серця й картина, де парубок біля криниці обнімав дівчину. Правда, дівчата в залі трохи засоромились від такого лицедійства й посхиляли голови. Зате парубки аж підросли на лавах, а далі почали гукати до закоханих, щоб вони поцілувались. Але в ті часи молодь у нас прилюдно не цілувалась ні на вулиці, ні в п'єсі, хоча там, як я

незабаром довідався, і стояло дрібненькими літерами: "цілються".

А от коли в останній дії чоловік почав убивати жінку, усі захвилювались і стали гримати, а далі й погрожувати артисту. Але необачний не послухався голосу маси і так востаннє вдарив дружину, що вона впала біля столу. Зал зойкнув дівочими голосами, а кілька парубків кинулись на сцену бити й в'язати убивцю. Та його врятував суфлер. Він, як ошпарений, перекинувши будку, вилетів з-під кону і не своїм голосом знову закричав: "Завіса! Завіса!"

— Яка там завіса, коли тут людей убивають! — обізвався од вікна якийсь басогласий чоловік.

Тоді суфлер обернувся до зали і, розмахуючи руками, як млинком, почав совістити людей — і що вони за народ! Коли купуєш квиток у революційний театр, то треба знати, що там не допускають кровопролиття навіть до елементів, а не те що до безщасної жінки, яка в минулу епоху мала самі тільки пригнічення. А далі він обернувся до артистки і наказав їй устати. Вона встала, обтрушуючи пил з спідниці, засміялась од такого однодушного співчуття і уваги, і в залі теж усі почали сміятися і плескати в долоні.

П'єса пройшла з таким успіхом, що після завіси глядачі кинулись на сцену й почали, не жаліючи рук, підкидати своїх перших артистів. Такого єднання глядачів і митців я чогось потім не бачив навіть у столичних театрах. Та й переживали, сміялися й плакали у нас щиріше, ніж будь-де.

На другий день після вистави я попросив у вчительки почитати яку-небудь п'єсу. Вона мені розшукала "Мартина Борулю" і ще якусь зашарпану книгу. Я уважно прочитав їх, а потім почав докопуватися, як пишуться п'єси і що означають — дія, картина, ява та інша премудрість. Це все було незвичним і дуже інтересним. А прочитавши кілька п'єс, я вирішив написати свою, щоб там були і дядько Себастьян, і дядько Микола, і Мар'яна, й інші люди з нашого села. Найбільше мене з технології турбувало, як виводити ті слова, що стоять у дужках, бо в п'єсах вони друкувались так, ніби їх хтось дрібненько писав. Тоді я вирішив усю п'єсу писати своїм звичайним навскісним почерком, а те, що в дужках, — косувати на протилежний бік. І все у мене пішло ніби гаразд...

От і зараз — іще тільки розвиднілось, а я морочусь над третьою дією — ніяк не можу підібрати дівчині слів про любов. А підібрати їх треба, бо що то за п'єса, коли в ній мало любові й поцілунків? З поцілунками діло простіше — їх у всіх діях досить, а любові мало. Спитати ж про це старших не виходить, бо засміють. Ні, таки важко бути драматургом, коли тобі тільки десять років. Може, на вірші перейти? Але яка радість із них? Хто тільки не читає на вечорах вірші, то чогось завиває й завиває, а від п'єси всякий має і радість і печаль.

Поки я так розмірковував над особливостями жанрів, у хаті все світлішало й світлішало. Ось уже й сонце золотою пучкою постукало в моє вікно, а за вікном на тепло заворкували голуби. Пора й до школи. Збираючи книжки, я почув, як на дворі загуркотів віз, як заскрипіла наша хвіртка, обізвалася радісно качка, загупали швидко кроки, забряжчали одні й другі двері, і на порозі, наче весняночка, стала розрум'янена і осяйна Мар'яна. На її новенькому кожушку в петельці погойдувалось два перших підсніжники.

— Добрий день і доброго здоров'я вам у хату! — приклавши руку до грудей, низько вклонилась вона батьку-матері й мені.

— Доброго здоров'я, Мар'яно, доброго здоров'я, дитино, — дрогнув голос у матері.

Ми всі зрозуміли: з чимсь незвичним, великим прийшла до нас дівчина.

Мар'яна притулилась до матері, щось зашепотіла їй, і на материних віях заблищали сльози.

— Не плачте, тіточко, бо я сама розплачусь, — сміючись, заплакала Мар'яна.

— Який же він, твій місяць?

— Отакої! Невже ви його влітку не бачили, коли він до мене у ваш садочок приходив? — здивувалась дівчина. Мати вибачливо посміхнулась:

— Ти тільки шепотіла мені про свого козака, а показати забулась.

— То вийдіть — погляньте, — кивнула головою на вікно. — Сидить собі на возі й так пишається, що далі нікуди. — І вже тихо, тільки матері сказала: — Він княгинею і зіронькою називає мене.

— Ти й справді зіронька, — витирає мати рукою очі. — А як він тобі?

— Чогось і судженим, і наче батьком здається, — пошепки сказала Мар'яна.

— Та що ти? — здивувалась мати.

— Це, напевне, тому, що я й не пам'ятаю свого тата. А ще до того, мій Максим у самого Котовського кіннотником був і так шаблею орудував, що навіть ордена заробив.

— Ордена!? — радісно скрикнув я.

— Атож! — гордовито сказала Мар'яна, а далі нахилилась до мене й поцілувала в щоку. — Прощай, Михайлику, прощай, моя радість, бо вже нескоро, нескоро побачимось. І вчися, Михайлику, та так учися, щоб усі знали, які то мужицькі діти. Хай не кажуть ні пани, ні підпанки, ні різна погань, що ми тільки бидло. Були бидлом, а тепер — зась!

Смуток і жаль перехопили мені горло. Я нескоро-нескоро зумів сказати:

— Ти приїжджай до нас, Мар'яночко, бо ми всі дуже любимо тебе.

— Як буде нагода. Прощай, дорогий, — вона ще раз цілує мене й виходить з хати.

На вулиці стоять запряжені коні. Молодий, горбоносий парубок в шинелі красиво повертає голову до нас і приязно посміхається. Батько першим підходить, здоровкається з ним.

— Зумів же ти, парубче, назоріти дівчину. Довго таку треба було попошукати.

— А я таки й довго шукав її. Три роки в сідлі проїздив. Тому доля й нахилилась до мене, — сердечне говорить парубок і простягає руку молодій: — Сідай, Мар'яно.

Дівчина проворно вискакує на підводу, а в цей час хтось тихцем торгає мене за рукав.

Я оглядаюсь. Біля тину, з торбинкою через плече, непомітно стала Люба. І в неї теж чогось висявають очі.

— Молода? — підводить голову на Мар'яну.

— Молода, — дивуюсь, як про це одразу могла довідатися Люба.

— Ой, це так славно! — радіє дівчина, не розуміючи, як мені важко прощатися із Мар'яною.

— Прощайте, люди добрі, — торкнувся рукою шапки молодий і трусонув віжками. Коні вдарили з копита, і під ними задзвеніла і бризнула соком березнева земля.

Ми всі повертаємо голови і довго-довго дивимося услід Мар'яні. Ось уже коні беруть на другу вулицю, ось уже востаннє промайнули голови молодят, а ми ще дивимося й дивимося і на дальні приімлені весною поля, і на сонце, і на вітряк — оту селянську птицю-казку, що все збирається злетіти в небо, та не може розлучитися із землею.

— Якою буде її доля? — не знати в кого, чи в сонця, чи в землі, питається мати.

А ми з Любою, узявшись за руки, йдемо до школи, ідемо по тих свіжих коліях, що залишилися на березневій дорозі.

І враз угорі над моїм смутком обізвались бентежні звуки далеких дзвонів. Ми з Любою підіймаємо голови до неба, до святково білих хмар і бачимо, як прямо із них вилітають лебеді і натрушують на хати, на землю і в душу свою лебедину пісню.

І хороше, і дивно, і радісно стає мені, малому, в цім світі...

— А лебеді летять... над моїм дитинством... над моїм життям!..

Київ-Ірпінь-Дяківці
1963—1964

Постійна адреса: http://ukrlit.org/stelmakh_mykhailo_panasovych/husy_lebedi_letiat